

VROUWEN EN MANNEN TEN OORLOG 1914 - 1918

**Pedagogisch dossier
voor leerkrachten**

DESIGNED BY LT. GEN. SIR R. S. J. RADEN POWELL

Are YOU in this?

DIT PEDAGOGISCH DOSSIER kwam tot stand naar aanleiding van de tentoonstelling '**Gender@war 1914-1918: vrouwen en mannen ten oorlog**' (BELvue museum, 9 september 2015 tot 3 januari 2016). Het bestaat uit reproducties van documenten, merendeels uit de tentoonstelling, en uit bijhorende fiches met opdrachten. Het dossier kan dienen om een bezoek aan de expo voor te bereiden, maar leerkrachten kunnen het ook los ervan gebruiken, om gender te integreren in een les over de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog. Man-vrouwverhoudingen hebben een duidelijke historische dimensie en het begrip ervan verhoogt het inzicht in de huidige maatschappelijke positie van mannen en vrouwen.

VAN DE EERSTE WERELDOORLOG wordt vaak gezegd dat hij emanciperend werkte voor vrouwen. Maar de oorlog was in de eerste plaats een grote schok die het leven van mannen en vrouwen ingrijpend overhoop haalde: gezinnen werden uit elkaar gerukt, de arbeidsmarkt raakte gedestabiliseerd, mannen verdwenen naar het front... Vrouwen kregen toegang tot traditioneel mannelijke beroepen, maar niet in de bezette gebieden: daar raakten mannen én vrouwen werkloos en moesten ze samen proberen om de schaarste op te vangen. De oorlog wijzigde dus de genderverhoudingen, maar hield ze ook in stand door heel traditionele man-vrouwstereotypen te verspreiden. Met name de propaganda verheerlijkte de man in zijn rol als soldaat en de vrouw als echtgenote en moeder aan de haard.

'VROUWEN EN MANNEN TEN OORLOG, 1914-1918' toont de impact van de Eerste Wereldoorlog op het leven van vrouwen en mannen in België, Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië: hun mobilisatie in dienst van de oorlog, het geweld waarmee ze werden geconfronteerd, de breuken in het gezin, de implicaties op de arbeidsmarkt en de economie, de gevolgen in de naoorlogse jaren. Deze originele en comparatieve benadering maakt zichtbaar hoe visies op mannelijkheid en vrouwelijkheid worden ingezet in militaire conflicten en wat dat betekent voor de maatschappelijke positie van vrouwen en mannen.

DIT PEDAGOGISCH DOSSIER richt zich tot leerkrachten geschiedenis, menswetenschappen, levensbeschouwing... uit het secundair onderwijs, maar sommige oefeningen zijn ook bruikbaar in de lagere school.

DE DOCUMENTEN zijn erg divers en stimuleren de historische kritiek. Ze sluiten aan bij de programma's van de derde graad van het secundair onderwijs, waarin de wereldoorlogen en de ideologische en socio-economische basis van de hedendaagse samenleving aan bod komen.

LEERKRACHTEN vinden hier mogelijke opdrachten voor leerlingen, een selectieve bibliografie en een aantal websites die bronnenmateriaal over de Eerste Wereldoorlog aanbieden.

Foto Ernest Brooks, © Imperial War Museums, Q 3090, London.

OVERZICHT VAN DE FICHES

FICHE 1	DE MOBILISATIE	5
FICHE 2	MOBILISATIE VOOR HET OORLOGSFRONT: DE BRITSE PROPAGANDA	7
FICHE 3	DE MOBILISATIE VAN KINDEREN	9
FICHE 4	KINDEREN IN OORLOGSTIJD	10
FICHE 5	GEWELD AAN HET FRONT	11
FICHE 6	GEWELD TEGEN BURGERS	12
FICHE 7	DE WERKLOOSHEID IN BEZET BELGIË	14
FICHE 8	MANNEN VERVANGEN AAN HET THUISFRONT	16
FICHE 9	WAPENS PRODUCEREN: EEN CRUCIALE OPDRACHT	18
FICHE 10	VERPLEEGSTERS EN VROUWEN IN ONDERSTEUNENDE DIENSTEN BIJ HET LEGER	20
FICHE 11	ORLOG EN EENZAAMHEID	22
FICHE 12	BRIEVEN SCHRIJVEN	24
FICHE 13	GEZINNEN NA DE OORLOG	26
FICHE 14	MANNEN WEER AAN HET WERK	27
FICHE 15	STEMRECHT VOOR MANNEN EN VROUWEN	29

DOCUMENTEN

- Document 1. Schatting van het aantal gemobiliseerde mannen per land.
- Document 2. Schatting van het percentage gemobiliseerde mannen per land.
- Document 3. Mobilisatie en de arbeidsmarkt in Frankrijk, 1914.
- Document 4. Affiche 'Aan de vrouwen van Frankrijk', augustus 1914.

OPDRACHTEN

- Zoek op de kaart welke continenten betrokken waren in de oorlog. Hoeveel mannen waren gemobiliseerd? Duid het westelijke front aan.
- Wat vertellen de percentages je over de effecten van de mobilisatie? Waarin verschilde de mobilisatie in België van die in Duitsland en Frankrijk?
- Tot welke leeftijdsgroep hoorden de gemobiliseerde mannen? Denk na over de gevolgen voor de gezinnen en op economisch en politiek vlak.
- Betrof de mobilisatie enkel mannen? Leg uit.

ELEMENTEN VAN ANTWOORD

- De Eerste Wereldoorlog was een conflict op wereldschaal. Ruim vier jaar lang werden mannen uit alle continenten gemobiliseerd, ook uit de Britse en Franse kolonies. In totaal werden tussen 1914 en 1918 meer dan 70 miljoen mannen bij de legers ingelijfd. De mobilisatiegraad verschilde evenwel sterk van land tot land. In Duitsland en Frankrijk, waar er dienstplicht bestond en werd toegepast, was hij heel hoog (ongeveer 85% van de mobiliseerbare mannen werd opgeroepen). In België was het percentage veel lager (20%): omdat het land neutraal was, had het slechts een klein leger en bovendien werd de mobilisatie voortijdig een halt toegeroepen door de snelle Duitse opmars. Het Britse leger tenslotte bestond tot 1916 grotendeels uit vrijwilligers.
- De massale mobilisatie van de mannen roept meerdere vragen op, bijvoorbeeld over de instemming met de oorlog. Waarom gehoorzaamden de mannen in zo groten getale aan het bevel om ten strijde te trekken? Patriottisme, plichtsbesef en berusting waren de overheersende gevoelens en mannen stelden de hen toegekende rol van verdedigers van het vaderland niet in vraag. Van kinds af aan was hen bijgebracht dat dit hun opdracht was (> [fiche 3](#)). Propaganda werd de hele oorlog lang strategisch ingezet om het beeld van de soldaat te verheerlijken en de haat tegen de vijand aan te wakkeren.
- De mobilisatie had ook een impact op de economie. Er werd een specifieke leeftijdsgroep opgeroepen, namelijk die van de beroepsactieve bevolking (ca. 17-50 jaar). Het massale vertrek van de mannen woog zwaar op de landbouw, de industrie en in de dienstensector (o.a. het onderwijs). Op het platteland kregen vrouwen en jongeren de vraag om de opgeroepen mannen te vervangen. In de steden daarentegen sloten veel bedrijven tijdelijk de deuren en heerste er tijdens de eerste oorlogsweken hoge werkloosheid. Gezinnen verarmden, want de aangeboden hulp volstond niet om het inkomensverlies op te vangen. Ook op emotioneel vlak was het afscheid vaak zwaar.
- Bij het uitbreken van de oorlog kregen mannen en vrouwen verschillende rollen toegewezen: mannen moesten vechten, vrouwen het patriottische elan ondersteunen en de plotse schaarste opvangen. Vrouwen schaarden zich inderdaad van bij het begin achter de oorlog. Velen repten zich naar de stations en hulpposten om hun diensten aan te bieden en de eerste gewonden te verzorgen. De enkelingen die zelf de wapens wilden opnemen, botsten op een 'neen': oorlog was een mannenzaak (> [fiche 2](#)).

Mobilisatie voor het oorlogsfront: de Britse propaganda

DOCUMENTEN

- Document 6. Britse rekruteringsaffiches, 1914-1915.
- Document 7. Beeldvorming van mannen die niet vochten.
- Document 8. Het leger, een mannenzaak?

OPDRACHTEN

- Identificeer de documenten bij deze fiche (auteur, doel, doelpubliek).
- Tot in 1916 was er geen dienstplicht in Groot-Brittannië. Wat was het belang van propaganda in die context?
- Welke rollen krijgen mannen, vrouwen en kinderen opgelegd in deze documenten? Op welke manier buiten de documenten schuldgevoelens uit?
- Komen deze voorstellingen van mannen- en vrouwenrollen overeen met de realiteit van de oorlog? Verklaar.
- Vandaag hebben enkele landen vrouwen in gevechtsfuncties in het leger. Zoek twee voorbeelden.

ELEMENTEN VAN ANTWOORD

- Groot-Brittannië voerde pas in 1916 de dienstplicht in en kon bij het uitbreken van de oorlog dus geen algemene mobilisatie afkondigen. Het beschikte slechts over een klein beroepsleger en moest massaal vrijwilligers aantrekken.
- Grootschalige propagandacampagnes, uitgewerkt door een speciale commissie bij het ministerie van Oorlog, waren tijdens de eerste twee oorlogsjaren erg belangrijk voor de rekrutering van deze vrijwilligers. Talloze propaganda-affiches ondersteunden mannen in hun dubbele rol: het vaderland verdedigen en hun gezin en de 'zwakkeren' beschermen (vrouwen, kinderen en ouderen). Er was veel sociale druk, zoals blijkt uit de karikatuur van een plichtsverzaker en de brief van meisjesscouts aan een gewetensbezwaarde. Mannen die geen dienst namen, werden gemakkelijk als verwijfd en laf beschouwd. Ze waren geen 'echte' mannen en alleen goed voor 'vrouwenwerk' zoals de afwas.
- De taak van vrouwen bestond erin zich optimistisch te tonen en mannen aan te moedigen om naar de oorlog te vertrekken. Net als kinderen werden ze vaak afgebeeld als onschuldige en weerloze slachtoffers van een barbaarse vijand.
- De propaganda toonde een ander beeld dan de werkelijkheid. In Groot-Brittannië (en dat gold ook voor andere landen) waren veel mannen niet gemobiliseerd. Bovendien belandden heel wat gemobiliseerde mannen niet aan de frontlijn, maar werden ze ingezet voor administratieve, logistieke en medische taken of in de oorlogsindustrie. Naarmate het conflict aansloopte, werden deze 'bevoorrechte' mannen het voorwerp van kritiek. Grapjes en beledigingen stelden hun mannelijkheid in vraag.
- Vrouwen van hun kant waren niet te herleiden tot hulpeloze slachtoffers: ze droegen actief bij aan de oorlogsinspanning in de landbouw, de oorlogsindustrie, de zorg voor de gewonden enz. (> fiches 8 tot 10). Enkele vrouwen wilden vechten aan de zijde van de mannen, maar dat werd systematisch geweigerd: aan het westelijke front namen vrouwen zo goed als nooit deel aan de gevechten, terwijl aan het oostelijke front wel vrouwen aanwezig waren in enkele Poolse, Russische, Oekraïense en Servische eenheden. Groot-Brittannië, Frankrijk en andere landen stelden uiteindelijk wel veel vrouwen tewerk in de ondersteunende diensten van hun legers (> fiche 10). De rekruteringspropaganda voor het leger gaf al bij al een erg eenzijdig beeld van de rollen die mannen en vrouwen opnamen.
- Vandaag hebben veel westerse landen de dienstplicht afgeschaft en vrouwen toegelaten tot het leger, al zijn zij meestal uitgesloten van de echte gevechtsfuncties.

DOCUMENTEN

- Document 9. Postkaarten met afbeeldingen van kinderen.
- Document 10. Kinderboeken en speelgoed.
- Document 11. Kaft van het stripverhaal 'Bécassine mobilisée', 1918.
- Document 33. Uitknipprent voor kinderen: 'Oorlogsfabrieken'.
- Document 12. Foto van leerlingen van een school nabij het IJzerfront.

OPDRACHTEN

- Op welke manier richtte de propaganda zich tot kinderen?
- Met welke beelden werden meisjes en jongens aangesproken?
- Vergelijk met hedendaags speelgoed.

ELEMENTEN VAN ANTWOORD

- Tijdens de oorlog richtte de propaganda zich niet alleen tot volwassenen, maar ook tot kinderen. Al op jonge leeftijd moesten ze doordrongen worden van vaderlandsliefde. Die boodschap kregen ze mee op school, in de jeugdbeweging, via speelgoed, boeken, postkaarten, enz.
- In de propaganda waren man-vrouwstereotypen manifest aanwezig. Jongens moesten zich spiegelen aan de dappere soldaat die zijn vaderland verdedigde. Meisjes kregen de vraag om te naaien, te breien en pakjes voor de soldaten te maken, en konden een voorbeeld nemen aan de verpleegster die de gewonde soldaten verzorgde. Net als volwassenen kregen kinderen de vraag om zuinig te zijn en zo het hoofd te bieden aan de oorlogsschaarste. Beelden van de oorlogsindustrie en van de vele jobs die de oorlogsinspanning ondersteunden, waren voor jongens én meisjes bestemd.
- Het dienstmeisje *Bécassine* was een stripfiguur. Haar avonturen verschenen sinds 1905 in het Franse kindertijdschrift *La Semaine de Suzette*. Tijdens de oorlog inde *Bécassine* eerst tramtickets en werkte ze daarna in een atelier dat oude auto's recupereerde. Haar met humor vertelde avonturen toonden welke nieuwe beroepen vrouwen tijdens de oorlog opnamen om de mannen aan het front te vervangen.
- *Bécassine* was evenwel een uitzondering. De propaganda voor kinderen toonde vooral kleine soldaten en verpleegsters.

DOCUMENTEN

- Document 17. Foto van burgers op de vlucht, België, 1914.
- Document 21. Dwangarbeid in België en het noorden van Frankrijk.
- Document 27. Foto van een soepbedeling in bezet België.
- Document 49. Brief van Odette aan haar vader.
- Document 58. Schatting van het aantal oorlogsweduwen en -wezen.
- Document 59. Gezinsportret, ca. 1923.

OPDRACHTEN

- Wat was er specifiek aan de situatie in België en Noord-Frankrijk?
- Analyseer de verschillende documenten. Wat stellen ze voor? Hoe leden kinderen onder de oorlog?
- Zijn kinderen in actuele conflicten slachtoffer van soortgelijke vormen van geweld? Leg uit.

ELEMENTEN VAN ANTWOORD

- De oorlog raakte de volwassenen hard, maar spaarde ook de kinderen niet.
- België en Noord-Frankrijk ondergingen eerst de invasie en daarna de Duitse bezetting. De gevechten gingen gepaard met vernielingen, moord en plundering, en brachten een massale exodus naar het buitenland op gang. Door de Duitse bezetting en de opeisingen verloren velen hun werk. De meerderheid van de gezinnen in bezet gebied kwam in armoede terecht, en kinderen moesten samen met hun ouders eindeloos in de rij staan voor voedsel, kledij en brandstof om zich te verwarmen. Soms werden ze zelfs onderworpen aan dwangarbeid. Door de mobilisatie van mannen voor het leger en de deportatie van mannen en vrouwen naar Duitsland raakten bovendien veel kinderen gescheiden van hun ouders, soms voor de hele duur van de oorlog. Vaak was er enkel per post contact mogelijk.
- De wapenstilstand betekende niet steeds het einde van alle ellende. De oorlog had veel kinderen wees gemaakt. Anderen zagen een vader terugkeren die ze amper kenden, een vader die soms ernstig verminkt of getraumatiseerd was. De gezinsbanden moesten opnieuw worden opgebouwd.

DOCUMENTEN

- Document 5. Duitse affiche voor de mobilisatie, 1914.
- Document 13. Foto van Duitse loopgraven in de omgeving van Ieper, 1917.
- Document 14. Brief van Maurice Drans aan zijn verloofde, 1917.
- Document 15. Getuigenis van een oorlogsverpleegster, 1929.
- Document 16. Foto van krijgsgevangenen in Duitsland, 1914.

OPDRACHTEN

- Welk beeld krijg je van de soldaat in document 5? Wat beoogt deze affiche?
- Welk beeld krijg je van de soldaat in de andere documenten?
- Beschrijf op basis van deze documenten het verschil tussen propaganda en de reële ervaringen van soldaten tijdens de Eerste Wereldoorlog.

ELEMENTEN VAN ANTWOORD

- De propaganda versterkte het stereotiepe beeld van de soldaten als dappere helden die succesvol ten strijde trokken tegen een barbaarse vijand.
- In de realiteit kenden ze evenwel ook angst, eenzaamheid, uitputting en pijn. De oorlog confronteerde tientallen miljoenen soldaten met extreem geweld: tegen de nieuwe wapens (machinegeweren, zware artillerie enz.) van de industriële oorlog was er geen verweer. Vooral de bombardementen creëerden een gevoel van algehele onmacht.
- Getuigenissen beschrijven de zware levensomstandigheden, gruwelijke verwondingen, de alomtegenwoordigheid van dood en vernieling. Anders dan de propaganda liet uitschijnen, viel er weinig eer te halen op het slagveld. Het was vooral een plaats van ontmenselijking. Ernstige verwondingen, zowel fysiek (amputaties, verminkingen in het gezicht) als mentaal, maakten mannen niet alleen 'oorlogsongeschikt', maar belemmerden ook hun terugkeer naar het burgerleven (gezin, werk). Ook op deze manier beïnvloedde de oorlog de traditionele mannelijke rollen (> fiche 2).
- Voor de krijgsgevangenen was er weinig aandacht. Hun situatie woog nochtans zwaar, zowel fysiek als mentaal: ze zaten gevangen in vijandig gebied, leefden in barre omstandigheden, moesten dwangarbeid verrichten en kregen na de oorlog geen erkenning.
- Het contrast tussen de frontervaringen en de enthousiaste, viriele beelden van bij de mobilisatie was groot. De brutaliteit van de gevechten legde de kwetsbaarheid van mannen bloot – gewonde, verminkte, gevangengenomen en diep geschokte mannen.

DOCUMENTEN

- Document 17. Foto van burgers op de vlucht, België, 1914.
- Document 18. Aanplakaffiche uit bezet België, 1914.
- Document 19. Oorlogsverkrachtingen.
- Document 20. Aanplakaffiche uit bezet België, 1917.
- Document 21. Dwangarbeid in België en het noorden van Frankrijk.
- Document 22. Affiche 'Tegen de deportatie van de Belgen', ca. 1916.
- Document 23. Het aantal burgerslachtoffers becijferen.

OPDRACHTEN

- Met welke vormen van geweld kreeg de burgerbevolking te maken?
- Wie werd door dit geweld geraakt (mannen, vrouwen, kinderen)?
- Waren deze vormen van geweld eigen aan de Eerste Wereldoorlog? Leg uit.
- Leg uit welke problemen zich stellen bij het berekenen van het aantal burgerslachtoffers.

ELEMENTEN VAN ANTWOORD

- De burgerbevolking was niet veilig voor het geweld en de oorlog bracht een massale vluchtingenstroom op gang. De invasie ging gepaard met vernielingen, moord en plundering. Daarna volgde de bezetting met de opeising van goederen en woningen, dwangarbeid en deportaties naar Duitsland. Verzet tegen de Duitse bevelen werd bestraft met harde represailles.
- Het geweld trof iedereen die zich in de gevechtszones of in bezet gebied bevond: mannen, vrouwen en kinderen. De propaganda vergrootte geweld tegen burgers vaak uit, om de haat tegen de vijand aan te wakkeren. Geweld op 'zwakke' vrouwen en kinderen kwam daarbij meer in beeld dan het nochtans even reële geweld op de vele mannen onder de burgerbevolking.
- Bepaalde vormen van geweld waren seksespecifiek. Zo werden in België vooral mannen slachtoffer van gijzelingen en dwangarbeid. De collectieve deportaties die de bezetter vanaf oktober 1916 organiseerde, naar Duitsland maar ook naar werkkampen in België en Frankrijk, wekten internationale verontwaardiging. Vrouwen waren speciaal kwetsbaar voor seksueel geweld. In 1915 woedde in Frankrijk een debat over de kinderen die geboren werden uit oorlogsverkrachtingen. Moesten vrouwen toegang krijgen tot abortus, de mogelijkheid krijgen het kind af te staan, of verplicht worden om het groot te brengen? De staat verwierp uiteindelijk abortus en verkoos om de kinderen 'op te nemen in de Franse natie'. Voor het lijden van de vrouwen in kwestie was er weinig aandacht.
- Op het aantal burgerslachtoffers is moeilijk een cijfer te plakken. De oorlog veroorzaakte chaos en tekorten (voedsel, verwarming, medische zorgen,...), die tot veel sterfgevallen leidden die niet rechtstreeks aan de oorlog werden toegeschreven. Een zieke baby die tijdens de vlucht sterft door een gebrek aan aangepaste zorg, is ongetwijfeld een oorlogsslachtoffer, maar wordt niet als dusdanig geteld. Op bepaalde vormen van geweld rustte bovendien een taboe, met name op verkrachting. Seksueel geweld tegen vrouwen kwam veel voor, zeker tijdens de invasie, maar de slachtoffers hielden zich meestal in stilzwijgen en hielden het geweld verborgen. Het is bijgevolg erg moeilijk om een goede schatting te maken.
- Geweld op burgers is niet specifiek voor de Eerste Wereldoorlog, maar komt voor in alle oorlogen.

DOCUMENTEN

- Document 24. Bezetting en de arbeidsmarkt in België.
- Document 25. Affiche gericht aan werkloze mannen en vrouwen in bezet België, 1916.
- Document 26. In België doen de mannen de boodschappen.
- Document 27. Foto van een soepbedeling in bezet België.

OPDRACHTEN

- In welk opzicht was de situatie van België en Noord-Frankrijk bijzonder tijdens de Eerste Wereldoorlog?
- Wat waren de gevolgen voor de economie in deze gebieden? Voor de werkende bevolking m/v? Voor de bevolking in haar geheel?
- Werd er op dezelfde manier naar werkloze mannen als naar werkloze vrouwen gekeken? Geef uitleg bij de karikatuur 'De echtgenoot als meisje voor alle werk'.

ELEMENTEN VAN ANTWOORD

- Tijdens de Eerste Wereldoorlog kwamen quasi heel België en tien departementen in het noorden van Frankrijk onder Duits bewind. Vernielingen, opeisingen en de continentale blokkade waren desastreus voor de economie van deze regio's. Fabrieken (textiel, metaal, ...) en kleine ondernemingen sloten één na één de deuren.
- In België nam de werkloosheid enorme proporties aan. Op jaarbasis waren er gemiddeld 650.000 mensen zonder werk, met een ongeziene ellende tot gevolg. In de steden was tot 90% van de bevolking afhankelijk van liefdadigheid (met uitdelingen van onder meer voedingsmiddelen, kledij en brandstof). Op dat vlak contrasteerde de situatie in bezet België sterk met die in andere oorlogvoerende landen, waar vrouwen het werk van mannen overnamen en zo voet zetten in mannelijke sectoren (> fiches 8 & 9). In België waren vrouwen net als mannen werkloos, maar ondersteuningsmaatregelen en opleidingen richtten zich in de eerste plaats op mannen.
- Terwijl de mobilisatie in de andere oorlogvoerende landen een duidelijke scheiding aanbracht tussen de seksen, domineerde in bezet België het dagelijkse overleven de oorlogservaringen van zowel mannen als vrouwen. Mannen en vrouwen stonden samen in de rij voor voedselhulp en waren samen actief in de talrijke liefdadigheidsorganisaties die werden gecoördineerd door het Nationaal Hulp- en Voedingscomité. Voor mannen betekende deze situatie een dubbel verlies: niet alleen konden zij hun rol van soldaat niet opnemen, ze verloren ook die van kostwinner. Propaganda voor buitenlandse hulpacties toonde hun zwakke positie liever niet: in campagnes voor fondsenwerving bestond 'arm klein België' vooral uit vrouwen en kinderen.
- De ongewone situatie in de bezette gebieden viel de tijdgenoten op en creëerde ongerustheid over een omkering van de rollen. Karikaturen boden een uitlaatklep voor die ongerustheid, getuige de tekening van een koppel bij wie de vrouw 'de broek draagt' en de man de boodschappen.

DOCUMENTEN

- Document 28. Affiche 'De Duitse vrouwen in oorlogstijd', 1916.
- Document 29. De 'vervangarbeidsters'.
- Document 30. Rekruteringsaffiche voor het Britse Women's Land Army, ca. 1917.
- Document 31. Karikatuur van vervangarbeidsters en mannen aan het thuisfront, 1917.
- Document 32. Voor of tegen vrouwenarbeid? Citaten uit 1917-1918.

OPDRACHTEN

- Identificeer de documenten bij deze fiche (auteur, onderwerp, doel).
- Wat hield de term 'vervangarbeidsters' in? In welke sectoren waren ze onmisbaar?
- Hoe waren hun arbeidsomstandigheden?
- Tijdens de oorlog vervulden vrouwen een aantal traditioneel mannelijke taken. Hoe werden deze vrouwen afgeschilderd? Wat waren de veronderstelde effecten op de mannen? Wat denk je hier zelf van?
- Maak een lijst van argumenten voor en tegen het toelaten van vrouwen in 'mannelijke' beroepen.
- Zijn de vermelde beroepen vandaag gemengd? In welke beroepen kan de aanwezigheid van vrouwen of mannen vandaag nog kritiek oproepen?

ELEMENTEN VAN ANTWOORD

- De mobilisatie van zo'n groot aantal mannen uit de beroepsactieve bevolking voor zo'n lange duur was onmogelijk zonder ook de burgerbevolking te mobiliseren. In Groot-Brittannië, Frankrijk en Duitsland werden vanaf het begin van het conflict vrouwen opgeroepen om de mannen te vervangen die naar de oorlog vertrokken.
- De nieuwe oorlogseconomie tastte zo de scheiding tussen de seksen op de werkvloer aan. In de landbouw namen vrouwen, bovenop hun gewone werk, de taken over die traditioneel door mannen werden uitgevoerd. In de steden kregen vrouwen toegang tot vele mannenberoepen. Ze bestuurden bussen en trams, werkten voor de post, de spoorwegen, in banken, handelszaken en een aantal administraties en vooral in de metaal- en de wapenindustrie (> fiche 9). De arbeidsvoorwaarden waren niet echt gunstig, met onder meer lange dagen en lagere lonen dan de mannen.
- De aanwezigheid van vrouwen in mannenberoepen wekte verbazing en ongerustheid. Sommigen verheugden zich dat vrouwen blijk gaven van onvermoede kwaliteiten en zagen daarin een argument om meer gelijkheid te eisen: vrouwen waren onmisbaar gebleken voor de oorlogsinspanning en het liet geen twijfel dat ze hun werk goed deden.
- Anderen reageerden negatief. Ze vreesden dat vrouwen zouden vermannelijken, dat mannen zouden vervrouwelijken, dat vrouwen op de arbeidsmarkt in concurrentie zouden treden met mannen... Volgens hen was de natuurlijke rol van vrouwen nog steeds die van echtgenote en moeder, en moesten vrouwen daarnaar terugkeren zodra de oorlog ten einde was. Deze visie haalde al bij al de bovenhand (> fiche 14).

DOCUMENTEN

- Document 33. Uitknipprent voor kinderen: 'Oorlogsfabrieken'.
- Document 34. Rekruteringsaffiches voor de oorlogsindustrie.
- Document 35. Werknemers in de wapenindustrie.
- Document 36. Arbeidsomstandigheden in de wapenindustrie.

OPDRACHTEN

- Identificeer de documenten bij deze fiche (auteur, onderwerp, doel).
- Voor welke de uitdagingen stond de oorlogsindustrie?
- Hoe was het personeelsbestand opgebouwd?
- Hoe waren de arbeidsomstandigheden? Wat waren de gevolgen?
- De selectie van documenten bevat meerdere propagandabeelden. Vergelijk het beeld dat ze verspreidden met de informatie die je krijgt over de arbeidsomstandigheden. Welke verschillen zie je?

ELEMENTEN VAN ANTWOORD

- Het front vroeg immense hoeveelheden wapens en munitie, maar ook gasmaskers, camouflagemateriaal, kledij enz. In eerste instantie zocht de wapenindustrie vooral geschoolde mannelijke arbeiders. De roep om munitie én soldaten was evenwel zo groot, zeker vanaf eind 1915, dat werd overgeschakeld op bandwerk en de aanwerving van nieuwe werkkrachten: gemobiliseerde mannen werden teruggeroepen van het front, arbeiders aangetrokken uit het buitenland en uit de kolonies, en uiteindelijk werden ook vrouwen aangeworven.
- In Frankrijk waren in de wapenindustrie tot 430.000 vrouwen tewerkgesteld (de zogeheten 'munitionnettes'), in Groot-Brittannië tot 950.000. Deze arbeidsters kwamen vooral uit de textielnijverheid (waar de lonen gekelderd waren) of hadden eerder als dienstmeisje of in de verkoop gewerkt. Thuisblijvende vrouwen die door de oorlog voor het eerst de arbeidsmarkt betraden, waren een kleine minderheid.
- Al waren de lonen in de wapenindustrie aantrekkelijk, vrouwen verdienden er merkbaar minder dan mannen. Ook het loon van buitenlandse en koloniale werknemers lag lager dan dat van 'autochtone' mannen. Er was een duidelijke discriminatie van vrouwelijke en koloniale arbeidskrachten. De arbeidsters konden niet rekenen op steun van de vakbonden: die waren weinig enthousiast over de aanwerving van vrouwen omdat hun lage lonen het werk van de mannen in waarde dreigden te doen dalen.
- De arbeidsomstandigheden waren zwaar: de dagen waren lang en het werk was erg repetitief en gevaarlijk (zware machines, blootstelling aan giftige stoffen). Ongelukken en beroepsziekten kwamen vaak voor. Er braken sociale conflicten uit (stakingen, betogingen tegen de oorlog) die erg negatief bekeken werden, vooral door de soldaten.
- Duitsland slaagde er minder goed in om vrouwen te mobiliseren voor de oorlogsindustrie, maar stelde meer dwangarbeiders en krijgsgevangenen tewerk. Zo werden onder andere 60.000 Belgen onderworpen aan dwangarbeid in de Duitse oorlogsindustrie.
- De propaganda schetste een positief beeld van de oorlogsindustrie. De munitiewerkster werd afgebeeld als toegewijd aan het front en altijd vrouwelijk, ondanks het fabriekswerk. Van de harde werkomstandigheden was in de beeldvorming niets te merken.

DOCUMENTEN

- Document 37. Rekruteringsaffiche voor het Women's Army Auxiliary Corps, ca. 1917.
- Document 38. Karikatuur van vrouwen in het leger, 1916.
- Document 39. Schatting van het aantal verpleegsters en vrouwen in dienst bij het leger.
- Document 40. De taken van oorlogsverpleegsters.
- Document 41. Het beeld van de verpleegster.

OPDRACHTEN

- Welke taken vervulden vrouwen voor de legers? Met welke argumenten werden ze aangetrokken? Waarom krijgen in document 37 de woorden 'cooks' (kok) en 'domestic workers' (huishoudhulp) nadruk?
- Waarom waren de functies in ondersteunde diensten en de ziekenzorg zo onmisbaar voor het oorlogsfront?
- Welk beeld geven deze documenten van de vrouwen in ondersteunende diensten en van de verpleegsters? Verklaar de verschillen.

ELEMENTEN VAN ANTWOORD

- Naarmate de oorlog duurde, werven alle legers vrouwen aan in administratieve en ondersteunende diensten, om op die manier zo veel mogelijk mannen beschikbaar te maken voor het front. Groot-Brittannië zette als eerste vrouwen in voor ondersteunende taken, met name in de administratie, voor transport en in de keukens. In 1917-1918 richtte het leger eigen vrouwenkorpsen op: het Women's Army Auxiliary Corps (57.000 vrouwen), de Women's Royal Navy Service (6.000 vrouwen) en de Women's Royal Air Force (32.000 vrouwen). De vrouwen werden aangetrokken met de belofte van 'een goed loon, uniform, huisvesting en maaltijden'.
- De vrouwen in ondersteunende diensten bij het Franse leger droegen nooit een uniform. Hun opdrachten bleven grotendeels beperkt tot typisch 'vrouwenwerk' in de administratie, kantines en wasserijen, ver van de gevechtszones. Een uitzondering vormde het transport van gewonden. De vrouwelijke ondersteunende diensten werden na de oorlog ontbonden (behalve in de administratie), maar waren het vertrekpunt voor het geleidelijk openstellen van militaire functies voor vrouwen doorheen de 20ste eeuw.
- Het andere 'front' waarvoor vrouwen zich massaal aanmeldde van bij het uitbreken van de gevechten, is dat van de medische zorg. Vrouwen werkten in de hospitalen en de hersteloornden die de miljoenen gewonden en zieken opvingen, soms erg dicht bij de frontlinies. Ze deden dat als verpleegster (gediplomeerd of gevormd op het terrein, ingebed in het leger of met een burgerstatuut) en ambulancierster, maar ook als dienstmeisje of werkvrouw. Ze stonden in voor het transport van gewonden, ontsmetten en verbonden wonden, gaven eten, assisteerden de artsen en hielden zich bezig met allerlei organisatorische taken (poetsen, ontsmetten, wasserij, linnenvoorraad, bevoorraden, het bereiden van maaltijden). De werkomstandigheden waren vaak erg zwaar, zowel fysiek als mentaal, en de verpleegsters werden voortdurend geconfronteerd met pijn, zware verwondingen en de dood. Dat vrouwen mannenlichamen verzorgden, was nog een taboe en het was voor de verpleegsters niet steeds gemakkelijk om respect af te dwingen.
- Het inzetten van vrouwen in het leger riep her en der weerstand en spot op, zeker wanneer ze een uniform droegen. 'Vrouwelijke' kwaliteiten waren zagezegd niet verenigbaar met de mannelijke moed die leger vroeg. Daartegenover stond de verpleegster, die als 'witte engel' zorg droeg voor anderen: zij werd de vrouwelijke figuur bij uitstek van de Eerste Wereldoorlog. De lof bracht evenwel geen echte beroepserkenning.

DOCUMENTEN

- Document 42. Foto van rustende soldaten.
- Document 43. Oorlogsliederen.
- Document 44. Brief van Gabrielle aan haar echtgenoot, 1915.
- Document 45. Tekening van een legerbordeel in België.
- Document 46. Karikatuur van de ontrouwe vrouw, 1917.
- Document 47. Mannen in travestie.

OPDRACHTEN

- Wat kan je, op basis van deze documenten, vertellen over het gevoelsleven van de gemobiliseerde mannen? En over dat van de achtergebleven vrouwen?
- Welke ideaalbeelden bestonden er over het gevoelsleven van vrouwen en mannen?
- Mochten mannen en vrouwen op seksueel vlak evenveel? Leg uit.

ELEMENTEN VAN ANTWOORD

- De oorlog ontwortelde de soldaten. De meesten van hen waren het gemengde burgerleven gewoon en moesten dat nu achterlaten en zich in een exclusief mannelijke omgeving inpassen. De afwezigheid van vrouwen viel veel soldaten erg zwaar. Ze drukten hun gemis, affectie en seksuele verlangens uit in brieven, dagboeken en tekeningen. Hun dagdromen inspireerden liederen, gedichten en postkaarten. Her en der waren er weliswaar vrouwen in de mannenwereld van het front (verkoopsters, verpleegsters, prostituees), maar vrouwen die probeerden om hun echtgenoot te vervolgen, werden door de legerleiding streng geweerd en bekritiseerd in de pers.
- Bij de mobilisering in 1914 gingen overheden ervan uit dat mannen en vrouwen de oorlog kuis zouden doorbrengen. Langzaam maar drong vooral bij de militaire leiding het besef door dat het weinig realistisch was om te verwachten dat soldaten maanden- of jarenlang geen seks zouden hebben. Langs beide zijden van het front veranderde de aanpak: in plaats van illegale prostitutie te bestrijden, kwam er een gereguleerde vorm, tot en met legerborden achter de frontzones. Het was daarbij vooral de bedoeling om seksueel overdraagbare ziekten te beperken; prostituees en soldaten moesten regelmatig op medisch onderzoek.
- Dat de mannelijke soldaten seksuele verlangens hadden, werd dus uiteindelijk 'erkend'. Voor de vrouwen was dat niet het geval: de sociale controle op echtgenotes van soldaten was streng. De overheid kon daarbij rekenen op de bevolking, die het aangeven van overspel als een patriotische plicht zag. De Britse overheid voerde meer dan 40.000 onderzoeken uit naar goed gedrag van vrouwen. Voor 13.500 vrouwen mondde dat uit in een beschuldiging van ontrouw en het verlies van de vergoeding die ze kregen ter compensatie van het vertrek van hun man. In werkelijkheid was overspel niet zo wijdverspreid als werd gevreesd.
- In de loopgraven en kampementen waren mannen op elkaar aangewezen en riepen ze vaak vervangende 'familierelaties' in het leven. Er ontstonden soms koppels met de ene soldaat in de rol van 'de man' en de andere als 'de vrouw'. Mannen probeerden wat huiselijkheid in hun leven te brengen, speelden huwelijksceremonies na, verkleedden zich occasioneel als vrouw... Ook homoseksuele relaties kwamen voor. Die vele vormen van mannelijke affectie en intimiteit wekten al bij al weinig ongerustheid: het uitzonderlijke karakter van de oorlog creëerde een zekere openheid.

DOCUMENTEN

- Document 48. Belang van de post tussen oorlogs- en thuisfront.
- Document 50. Brieven van Maurice aan zijn echtgenote, 1914.
- Document 51. Brief van Cyrille aan zijn partner, 1915.
- Document 52. Brief van Fanny Aubergé aan haar kinderen, 1916.
- Document 53. Brieven tussen Eugene en zijn echtgenote Alice, 1917-1918.

OPDRACHTEN

- Wat was het belang van de briefwisseling tussen thuis- en oorlogsfront? Waarin school het belang voor mannen, vrouwen en kinderen?
- Welke angst en pijn en lees je in de brieven?
- Welke hoop wordt erin uitgedrukt?
- Welke verschillen zie je in de onderwerpen die mannen en vrouwen aansneden?

ELEMENTEN VAN ANTWOORD

- De massale mobilisatie van mannen voor het leger had tot gevolg dat miljoenen koppels en gezinnen uit elkaar werden gerukt, minstens voor enkele maanden, soms voor de hele duur van de oorlog. Minstens 30% van de Duitse soldaten was gehuwd, bij het Britse leger ging het om 40% en in het Franse was de helft getrouwd. Die percentages houden geen rekening met ongehuwde koppels. Het kwam erop aan om om te gaan met dit gemis, een bron van ongerustheid en frustratie. Het leger stimuleerde het schrijven van brieven en elke dag werden er miljoenen brieven uitgewisseld tussen oorlogs- en thuisfront. De cijfers maken duidelijk hoe belangrijk die brieven waren, zowel voor de soldaten als voor de burgers. Brieven hielpen het moreel hoog houden en zorgden ervoor dat mensen zich deel bleven voelen van hun gezin en de samenleving.
- Soldaten hadden een immense nood aan communicatie met thuis. Ze waren niet alleen getraumatiseerd door hun oorlogservaringen, ook de scheiding van hun geliefden viel hen erg zwaar. Het idee dat er zich thuis veranderingen voordeden die mogelijk in hun nadeel waren, kon ondraaglijk worden. Sommigen vreesden dat hun vrouw zou vermannelijken door de nieuwe verantwoordelijkheden die ze opnam in het gezin en op het werk. Er werd ongeduldig gewacht op nieuws van thuis, maar de soldaten schreven zelf ook veel. Al naargelang hun karakter, opvoeding, scholing en de strengheid van de censuur, drukten ze hun liefde uit (in het bijzonder voor hun kinderen) en hun gevoel van verlatenheid. Ze wilden hun rol aan het hoofd van het gezin behouden door vrouw en kinderen goede raad mee te geven. Sommigen stuurden geld naar huis. Met name Duitse soldaten verzonden ook voedsel, aangezien er thuis hongersnood heerste.
- Voor het thuisfront waren brieven al even belangrijk. De ongerustheid over de afwezigheid was groot en er werd angstvallig gewacht op nieuws. Vrouwen schreven over hun (nieuwe) rol in het gezin en op het werk. Ze penden hun zorgen neer en drukten hun liefde uit. Veel kinderen konden alleen per brief contact houden met hun afwezige vader.

DOCUMENTEN

- Document 54. Duitse postkaart 'Liefde is kracht'.
- Document 58. Schatting van het aantal oorlogsweduwes en -wezen.
- Document 55. Foto van vluchtelingen die terugkeren, Frankrijk, 1918.
- Document 56. Getuigenissen over de terugkeer van soldaten, 1918.
- Document 59. Gezinsportret, ca. 1923.

OPDRACHTEN

Na de wapenstilstand keerden de soldaten terug naar huis. Het weerzien was meestal gelukkig, maar de oorlog liet ook diepe sporen na.

- Identificeer de verschillende documenten.
- Welke moeilijkheden moesten gezinnen na de oorlog te boven komen?

ELEMENTEN VAN ANTWOORD

- Een hele oorlog lang keken families uit naar het weerzien. Met het einde van de gevechten kwam er in principe een einde aan alle oorlogsellende, en konden mensen terug naar hun leven van voorheen. De terugkeer werd vaak idyllisch voorgesteld, maar de werkelijkheid was complex.
- Allereerst waren er de vele dode en vermiste soldaten, die niet terugkeerden. Ze lieten een echtgenote, kinderen, ouders... achter. Vele miljoenen gezinnen die rouwden, moesten vaak ook materieel inboetten en belandden soms in armoede. Weduwes en wezen moesten niet alleen het verdriet dragen, maar werden ook geconfronteerd met eindeloze en ingewikkelde administratieve beslommeringen. Uit tal van getuigenissen blijkt dat de overheid daarbij erg kil overkwam.
- Soldaten die wel terugkeerden, waren vaak getekend door de oorlog en hadden het moeilijk om het burgerleven weer op te nemen. De relaties in het gezin moesten worden hersteld, en dat lukte niet altijd. Mannen en vrouwen waren veranderd in die vier jaar oorlog. Sommige mannen waren harder geworden, waren gewend geraakt aan een leven onder mannen. Anderen waren zwaar gewond of getraumatiseerd. Vrouwen van hun kant hadden geleerd om hun plan te trekken en waren zich meer bewust geworden van hun kunnen. De hereniging ging daardoor vaak gepaard met spanningen. Na de oorlog was er trouwens een duidelijke stijging merkbaar in het aantal echtscheidingen.
- Ook de relaties tussen vaders en hun kinderen moesten (terug) worden opgebouwd. Jonge kinderen maakten kennis met een schier onbekende vader en omgekeerd leerden vaders kinderen kennen die ze niet hadden zien opgroeien.
- Voor gezinnen uit de verwoeste gebieden kwam daarbij dat ze vaak de vernieling van hun eigendommen te boven moesten komen.
- Al verliep de gezinshereniging niet steeds gemakkelijk, vaak overheerste het geluk en slaagden koppels erin weer aan te knopen bij een leven in vrede.

DOCUMENTEN

- Document 60. Britse affiche 'Heb geen medelijden met een invalide man – help hem aan werk'.
- Document 61. Oproep aan de Britse vrouwen, 1919.
- Document 62. Franse affiche 'Vredeslening', 1920.
- Document 63. Het aandeel vrouwen in de actieve bevolking voor en na de oorlog.

OPDRACHTEN

Tijdens de oorlog namen vrouwen op de arbeidsmarkt in Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië de plaats in van de mannen die naar de oorlog waren vertrokken. In bezet België creëerde de ontmanteling van de industrie evenwel massale werkloosheid, bij mannen en vrouwen.

- Bekijk de documenten: wat gebeurde er op de arbeidsmarkt na de oorlog, bij de terugkeer van de soldaten? Met de mannen? Met de vrouwen?
- Welk model werd mannen en vrouwen voorgehouden als een ideaal?
- Wat waren, afgaand op de statistieken, globaal genomen de gevolgen van de oorlog op de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt?

ELEMENTEN VAN ANTWOORD

- Er wordt vaak gezegd dat de Eerste Wereldoorlog een emancipatorisch effect had voor vrouwen. Ze hadden bewezen goede burgers te zijn en hun inzet voor de oorlogsinspanning in tal van 'mannelijke' domeinen leverde hen stemrecht op en meer mogelijkheden op de arbeidsmarkt. De lijn tussen oorzaak en gevolg is evenwel niet zo duidelijk. De oorlog benadrukte immers ook de tweedeling tussen de man-soldaat en de vrouw als echtgenote en moeder aan de haard (> fiche 2).
- In de naoorlogse samenleving waren de traditionele man-vrouwrollen dominant aanwezig. Mannen werden geacht hun eigenwaarde in hun werk te vinden, vrouwen in het gezinsleven. Overheden wilden allereerst de teruggekeerde soldaten opnieuw inschakelen op de arbeidsmarkt. Dat mannen, ook oorlogsverminkten, terug aan het werk gingen, was belangrijk: werk was immers een belangrijk aspect van de mannelijke identiteit.
- Omgekeerd werd de toegang van vrouwen tot 'mannenberoepen' meteen teruggeschroefd. De vervangarbeidsters en munitiewerksters (> fiches 8 & 9) werden bij de wapenstilstand meteen ontslagen. Alle landen wilden zo snel mogelijk een einde maken aan het tijdperk waarin ze vrouwenarbeid expliciet aanmoedigden. Voor de vrouwelijke werkneemsters was er geen enkele begeleiding naar ander werk voorzien, zodat zij hun inkomen sterk zagen dalen. Vrouwen kregen de vraag om zich toe te leggen op hun rol thuis, in het gezin. Liefst kregen ze veel kinderen, ter vervanging van de soldaten die gestorven waren in de oorlog.
- Over een langere periode bekeken, is het moeilijker om de impact van de oorlog op het werk van vrouwen in te schatten. Volgens de beschikbare statistieken was de globale impact in de cijfers al bij al vrij zwak. Het beeld voor België is wel anders dan dat in de andere landen, als gevolg van de bezetting. Wat er in het interbellum vooral veranderde, was de aard van het werk van vrouwen. De industrie had met succes bandwerk ingevoerd tijdens de oorlog en ging daarmee door: die jobs gingen vooral naar kortgeschoolde vrouwen en mannen. Elders zetten tendensen van voor de Eerste Wereldoorlog zich voort: het meisjesonderwijs bood meer studierichtingen aan en voor vrouwen openden zich nieuwe beroepen in de zorgsector (bijv. verpleegsters) en de dienstensector (bijv. kantoorwerk). Ook meer en meer hooggeschoolde beroepen (bijv. dat van advocaat) waren toegankelijk voor vrouwen.
- Van gelijkheid op de arbeidsmarkt was evenwel nog lang geen sprake.

DOCUMENTEN

- Document 64. Teksten over mannen- en vrouwenstemrecht, 1917-1919.
- Document 65. Franse affiche 'De vrouw moet stemmen', ca. 1925.
- Document 66. Evolutie van het stemrecht voor de Wetgevende Kamers in vier oorlogvoerende landen.

OPDRACHTEN

- Identificeer de documenten 64 en 65 (auteurs en doel).
- Welke argumenten werden tijdens en meteen na de oorlog gebruikt om een uitbreiding van het mannenstemrecht te vragen? En voor het vrouwenstemrecht?
- Bekijk document 66: hadden de argumenten hetzelfde effect? Leg uit. Welk land kende als eerste gelijke rechten toe aan mannen en vrouwen? Welk land als laatste?
- Welke argumenten komen aan bod in document 65? Wat is de boodschap?
- Zoek op in welke landen er vandaag nog geen algemeen stemrecht bestaat.

ELEMENTEN VAN ANTWOORD

- De invoering van algemeen stemrecht voor mannen en vrouwen stond aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog al hoog op de agenda. Landen waar het volledig was ingevoerd, waren nog een zeldzaamheid. De oorlog duwde de eis van politieke gelijkheid weer naar het voorplan. De kwestie raakte zowel mannen (behalve in Frankrijk, waar er algemeen enkelvoudig mannenstemrecht bestond sinds 1848) als vrouwen (die slechts in enkele landen konden stemmen).
- In Duitsland, België en Groot-Brittannië kwam er algemeen mannenstemrecht na de oorlog. Een veelgehoord argument was dat het een beloning was voor de heldhaftige soldaten. Alleen in Duitsland kregen vrouwen dezelfde rechten als mannen. Feministes toonden zich verontwaardigd over het gebrek aan erkenning en beklemtoonden de rol die vrouwen hadden gespeeld tijdens de oorlog. Uiteindelijk kwam er in Groot-Brittannië en België vrouwenstemrecht, zij het met ernstige beperkingen. De Franse vrouwen kregen geen politieke rechten.
- Als vrouwen al politieke rechten verwierven (en meestal waren die beperkter dan die van de mannen), dan was dat meestal om andere redenen dan hun rol in de oorlog, met name om conservatieve partijen ter wille te zijn die worstelden met het democratiseringsproces. Dat was bijvoorbeeld het geval voor België, dat in 1919-1920 op aandringen van de katholieke partij vrouwenstemrecht invoerde op gemeentelijk niveau, en vrouwen verkiesbaar maakte op alle niveaus. Vrouwenstemrecht zou het effect van het algemeen enkelvoudig mannenstemrecht afzwakken, zo klonk het.
- Het is belangrijk in rekening te brengen in welke mate de verworvenheden duurzaam waren. In verschillende landen (bijv. Rusland, Italië en Duitsland) beknootten totalitaire regimes al snel de nieuwverworven politieke rechten van vrouwen (en van mannen).

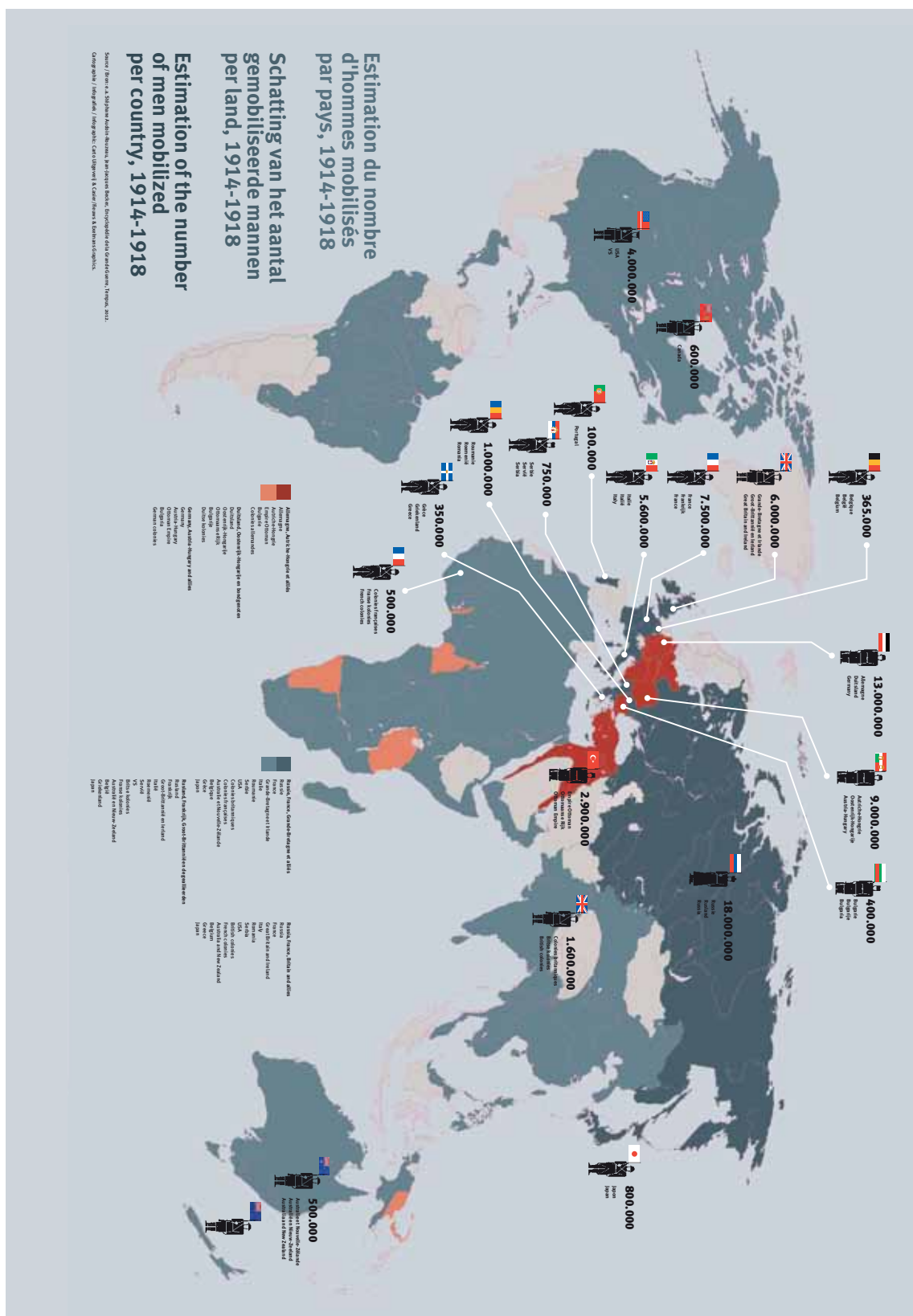

OVERZICHT VAN DE DOCUMENTEN

DOCUMENT 1	SCHATTING VAN HET AANTAL GEMOBILISEERDE MANNEN PER LAND	2
DOCUMENT 2	SCHATTING VAN HET PERCENTAGE GEMOBILISEERDE MANNEN PER LAND	4
DOCUMENT 3	MOBILISATIE EN DE ARBEIDSMARKT IN FRANKRIJK, 1914	5
DOCUMENT 4	AFFICHE 'AAN DE VROUWEN VAN FRANKRIJK', AUGUSTUS 1914	6
DOCUMENT 5	DUITSE AFFICHE VOOR DE MOBILISATIE, 1914	7
DOCUMENT 6	BRITSE REKRUTERINGSAFFICHES, 1914-1915	8
DOCUMENT 7	BEELDVORMING VAN MANNEN DIE NIET VOCHTEN	9
DOCUMENT 8	HET LEGER, EEN MANNENZAAK?	10
DOCUMENT 9	POSTKAARTEN MET AFBEELDINGEN VAN KINDEREN	11
DOCUMENT 10	KINDERBOEKEN EN SPEELGOED	12
DOCUMENT 11	KAFT VAN HET STRIPVERHAAL 'BÉCASSINE MOBILISÉE', 1918	13
DOCUMENT 12	FOTO VAN LEERLINGEN VAN EEN SCHOOL NABIJ HET IJZERFRONT	14
DOCUMENT 13	FOTO VAN DUITSE LOOPGRAVEN IN DE OMGEVING VAN IEPER, 1917	15
DOCUMENT 14	BRIEF VAN MAURICE DRANS AAN ZIJN VERLOOFDE, 1917	16
DOCUMENT 15	GETUIGENIS VAN EEN OORLOGSVERPLEEGSTER, 1929	17
DOCUMENT 16	FOTO VAN KRIJGSGEVANGENEN IN DUITSLAND, 1914	18
DOCUMENT 17	FOTO VAN BURGERS OP DE VLUCHT, BELGIË, 1914	19
DOCUMENT 18	AANPLAKAFFICHE UIT BEZET BELGIË, 1914	20
DOCUMENT 19	OORLOGSVERKRACHTINGEN	21
DOCUMENT 20	AANPLAKAFFICHE UIT BEZET BELGIË, 1917	22
DOCUMENT 21	DWANGARBEID IN BELGIË EN HET NOORDEN VAN FRANKRIJK	23
DOCUMENT 22	AFFICHE 'TEGEN DE DEPORTATIE VAN DE BELGEN', CA. 1916	24
DOCUMENT 23	HET AANTAL BURGERSLACHTOFFERS BECIJFEREN	25
DOCUMENT 24	BEZETTING EN DE ARBEIDSMARKT IN BELGIË	26
DOCUMENT 25	AFFICHE GERICHT AAN WERKLOZE MANNEN EN VROUWEN IN BEZET BELGIË, 1916	27
DOCUMENT 26	IN BELGIË DOEN DE MANNEN DE BOODSCHAPPEN	28
DOCUMENT 27	FOTO VAN EEN SOEPBEDELING IN BEZET BELGIË	29
DOCUMENT 28	AFFICHE 'DE DUITSE VROUWEN IN OORLOGSTIJD', 1916	30
DOCUMENT 29	DE 'VERVANGARBEIDSTERS'	31
DOCUMENT 30	REKRUTERINGSAFFICHE VOOR HET BRITSE WOMEN'S LAND ARMY, CA. 1917	32
DOCUMENT 31	KARIKATUUR VAN VERVANGARBEIDSTERS EN MANNEN AAN HET THUISFRONT, 1917	33
DOCUMENT 32	VOOR OF TEGEN VROUWENARBEID? CITATEN UIT 1917-1918	34
DOCUMENT 33	UITKNIPPRENT VOOR KINDEREN: 'OORLOGSFABRIEKEN'	35
DOCUMENT 34	REKRUTERINGSAFFICHES VOOR DE OORLOGSINDUSTRIE	36

DOCUMENT 35	WERKNEMERS IN DE WAPENINDUSTRIE	37
DOCUMENT 36	ARBEIDSOMSTANDIGHEDEN IN DE WAPENINDUSTRIE	38
DOCUMENT 37	REKRUTERINGSAFFICHE VOOR HET WOMEN'S ARMY AUXILIARY CORPS, CA. 1917	39
DOCUMENT 38	KARIKATUUR VAN VROUWEN IN HET LEGER, 1916	40
DOCUMENT 39	SCHATTING VAN HET AANTAL VERPLEEGSTERS EN VROUWEN IN DIENST BIJ HET LEGER	41
DOCUMENT 40	DE TAKEN VAN OORLOGSVERPLEEGSTERS	42
DOCUMENT 41	HET BEELD VAN DE VERPLEEGSTER	43
DOCUMENT 42	FOTO VAN RUSTENDE SOLDATEN	44
DOCUMENT 43	OORLOGSLIEDEREN	45
DOCUMENT 44	BRIEF VAN GABRIELLE AAN HAAR ECHTGENOOT, 1915	46
DOCUMENT 45	TEKENING VAN EEN LEGERBORDEEL IN BELGIË	47
DOCUMENT 46	KARIKATUUR VAN DE ONTROUWE VROUW, 1917	48
DOCUMENT 47	MANNEN IN TRAVESTIE	49
DOCUMENT 48	BELANG VAN DE POST TUSSEN OORLOGS- EN THUISFRONT	50
DOCUMENT 49	BRIEF VAN ODETTE AAN HAAR VADER	51
DOCUMENT 50	BRIEVEN VAN MAURICE AAN ZIJN ECHTGENOTE, 1914	52
DOCUMENT 51	BRIEF VAN CYRILLE AAN ZIJN PARTNER, 1915	53
DOCUMENT 52	BRIEF VAN FANNY AUBERGÉ AAN HAAR KINDEREN, 1916	54
DOCUMENT 53	BRIEVEN TUSSEN EUGEN EN ZIJN ECHTGENOTE ALICE, 1917-1918	55
DOCUMENT 54	DUITSE POSTKAART 'LIEFDE IS KRACHT'	56
DOCUMENT 55	FOTO VAN VLUCHTELINGEN DIE TERUGKEREN, FRANKRIJK, 1918	57
DOCUMENT 56	GETUIGENISSEN OVER DE TERUGKEER VAN SOLDATEN, 1918	58
DOCUMENT 57	SCHATTING VAN HET AANTAL MILITAIRE SLACHTOFFERS	59
DOCUMENT 58	SCHATTING VAN HET AANTAL OORLOGSWEDUWES EN -WEZEN	60
DOCUMENT 59	GEZINSPORTRET, CA. 1923	61
DOCUMENT 60	AFFICHE 'HEB GEEN MEDELIDEN MET EEN INVALIDE MAN - HELP HEM AAN WERK'	62
DOCUMENT 61	OPROEP AAN DE BRITSE VROUWEN, 1919	63
DOCUMENT 62	FRANSE AFFICHE 'VREDESLENIING', 1920	64
DOCUMENT 63	HET AANDEEL VROUWEN IN DE ACTIEVE BEVOLKING VOOR EN NA DE OORLOG	65
DOCUMENT 64	TEKSTEN OVER MANNEN- EN VROUWENSTEMRECHT, 1917-1919	66
DOCUMENT 65	FRANSE AFFICHE 'DE VROUW MOET STEMMEN', CA. 1925	67
DOCUMENT 66	EVOLUTIE VAN HET STEMRECHT VOOR DE WETGEVENDE KAMERS IN VIER OORLOGVOERENDE LANDEN	68

Schatting van het aantal gemobiliseerde mannen per land, 1914-1918

Bron: Jay Winter, Stéphane Audoin-Rouzeau, Jean-Jacques Becker, *Encyclopédie de la Grande Guerre*, dl. 2, Parijs, Perrin, 2012, p. 717-718. Infografiek: Carto Uitgeverij, Casier/Fieuws, Exelmans Graphics.

Schatting van het percentage gemobiliseerde mannen per land

SCHATTING VAN HET PERCENTAGE GEMOBILISEERDE MANNEN IN VERHOUDING TOT HET AANTAL MOBILISEERBARE MANNEN (CA. 17-50 JAAR), (1914-1918)*

Land	%
Duitsland	86
Frankrijk	85
Oostenrijk-Hongarije	75
Groot-Brittannië	54
Rusland	40
België	20
Verenigde Staten	16

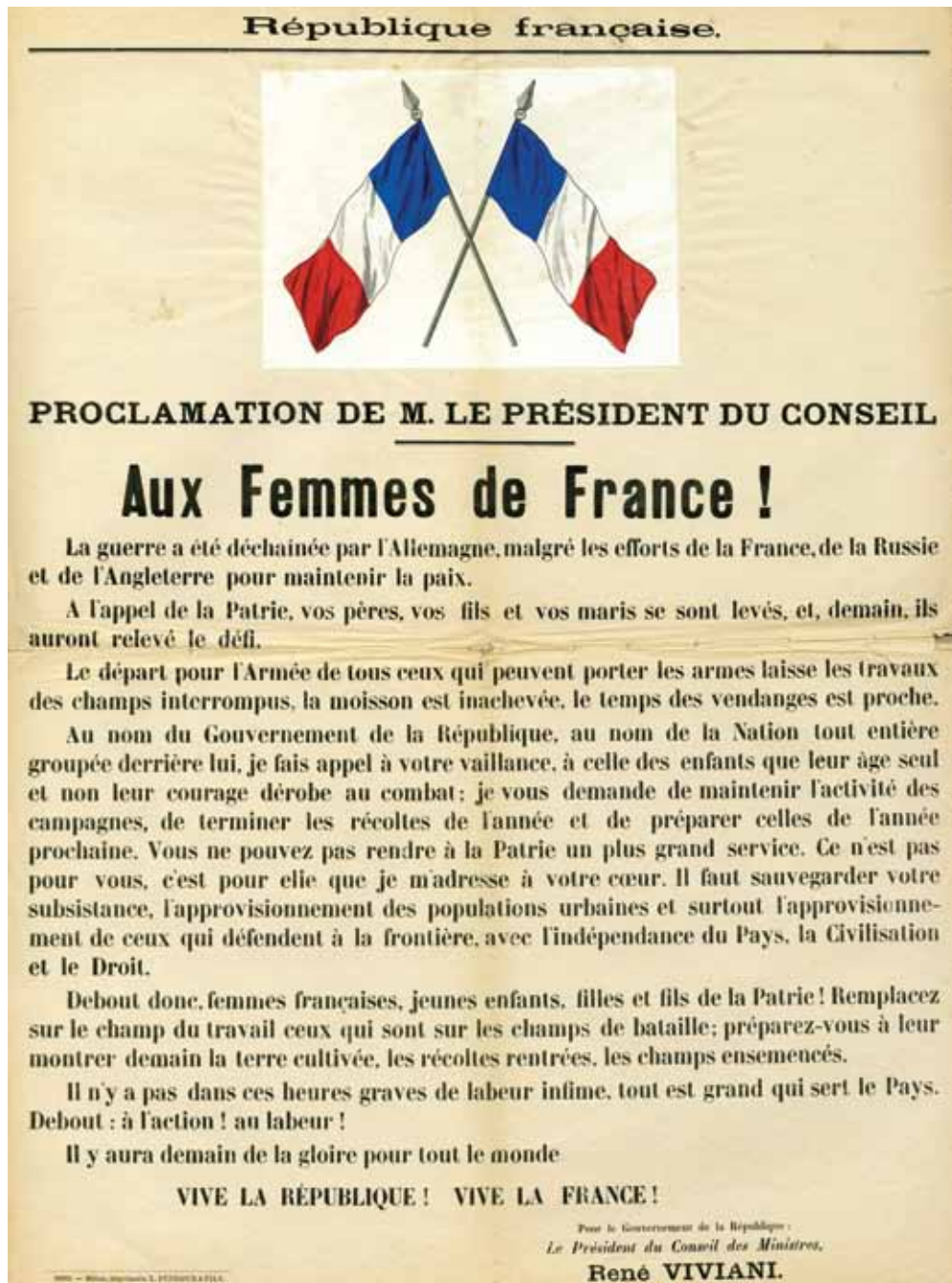
* Dienstplicht in Groot-Brittannië vanaf 1916.

Bron: Jay Winter, Stéphane Audoin-Rouzeau, Jean-Jacques Becker, *Encyclopédie de la Grande Guerre*, dl. 2, Parijs, Perrin, 2012, p. 715-716.

‘Er werden dus veel generaties mannen gemobiliseerd, hun gemiddelde leeftijd was eerder hoog en ze waren merendeels beroepsactief, in allerlei sectoren. [...] Volgens een onderzoek van de arbeidsinspectie was op 15 augustus 1914 25% van de werknemers in de industrie gemobiliseerd. Als gevolg van het bevel [tot mobilisatie] van 1 augustus 1914 lag de helft van de productie-eenheden meteen stil. In oktober van datzelfde jaar waren er daardoor 1,9 miljoen werklozen bij de niet-gemobiliseerden, vooral vrouwen en oudere mannen. Ook uit de landbouwsector verdween een aanzienlijk aantal mannen. In de herfst van 1914, toen de oogst van 1915 moest worden voorbereid, was reeds twee vijfde van de mannen in de kracht van hun leven vertrokken. Hetzelfde gebeurde in de openbare diensten. Op 2 augustus 1914 droegen 30.000 onderwijzers het uniform, dat is de helft van de mannelijke onderwijzers in de lagere scholen.’

‘In augustus 1914 was er maar één domein dat te maken had met de collectieve defensie waarin de aanwezigheid van vrouwen van tel was, met name dat van de zorg. [...] 23.000 verpleegsters met een diploma van het Franse Rode Kruis werden toen toegewezen aan militaire hospitalen. Uiteindelijk werden ze net als de mannen gemobiliseerd, ook al werden ze niet naar het front gestuurd.’

Uittreksels uit Luc Capdevila et al., *Hommes et femmes dans la France en guerre (1914-1945)*, Parijs, Payot & Rivages, 2003, p. 46-47; 54 [vertaald uit het Frans].

'Sta op, Franse vrouwen, kinderen, dochters en zonen van het vaderland. Neem op het werkveld de plaats in van wie op het slagveld is. Bereid u voor om hen morgen goed bewerkte grond te kunnen tonen, binnengehaalde oogst en ingezaaide velden. In deze ernstige tijden bestaat er geen minderwaardig werk. Alles wat het vaderland dient, is groots. Sta op! Schiet in actie! Aan de slag! Morgen zal er glorie zijn voor iedereen. Leve de Republiek! Leve Frankrijk!'

Affiche 'Aan de vrouwen van Frankrijk', augustus 1914.

Coll. Archives départementales de Saône-et-Loire, R286.

'De Rijn wordt sterk en trouw bewaakt'. Duitse propaganda-affiche. Lithografie van Horst Schülze, 1914. Coll. Library of Congress, Washington, WWI Posters.

‘Is jouw thuis het waard ervoor te vechten? Wanneer de vijand aan je deur staat, zal het te laat zijn om te vechten. Neem vandaag nog dienst.’

‘Britse vrouwen zeggen: ga!’

Affiches van het Parliamentary Recruiting Committee, een comité dat instond voor rekruteringscampagnes in Groot-Brittannië, 1914-1915. Coll. Library of Congress, Washington, WWI Posters.

‘Wel, jij plichtsverzaker, zijn er veel verliezen in jouw regiment?’

De woorden plichtsverzaker, embusqué en slacker of shirker verwijzen naar mannen die ver van het front bleven en ontsnapten aan de gevechten. Coll. AVG, Brussel.

‘Beste mijnheer Brookes, aangezien u duidelijk geen man bent – u wil niet naar het leger – nodigen we u uit onze groep meisjesscouts te vervoegen als afwasser.’

Brief van meisjesscouts aan een gewetensbezwaarde, ca. 1916 [vertaald uit het Engels].

© Imperial War Museums, London, doc. 5020.

Groot-Brittannië voerde in 1916 samen met de dienstplicht een speciaal statuut in voor mannen die uit principe weigerden om de wapens op te nemen. Zo’n 16.000 mannen verkregen voor de rechtbank het statuut van gewetensbezwaarde. De publieke opinie toonde weinig begrip voor hen, aangezien ze ingingen tegen de norm van de moedige soldaat.

‘[het werk van vrouwen] geeft vrouwen nauwelijks aanspraak op de uniformen en titels van de mannen die gevallen zijn op de bloederige Vlaamse slagvelden.’

‘Ze kunnen nooit soldaten zijn en hoeveel ze ook drillen en marcheren, dat zal nooit soldaten van hen maken.’

Uittreksels uit lezersbrieven, *Morning post*, 21-22/7/1915 [vertaald uit het Engels].

‘De algemene mobilisatie [...] veranderde de invulling van ‘mannelijkheid’. Wat vroeger het beroep was van enkele mannen – de wapens dragen – werd nu een eigenschap van alle mannen, een eigenschap die de man onderscheidde van het kind, van de vrouw maar ook van de invalide of de oudere [...]. In een eeuw tijd was de inlijving in het leger een van de voornaamste kenmerken van mannelijkheid geworden.’

Uittreksel uit André Rauch, *Histoire du premier sexe*, Parijs, Hachette-Pluriel, 2006, p. 48; 51 [vertaald uit het Frans].

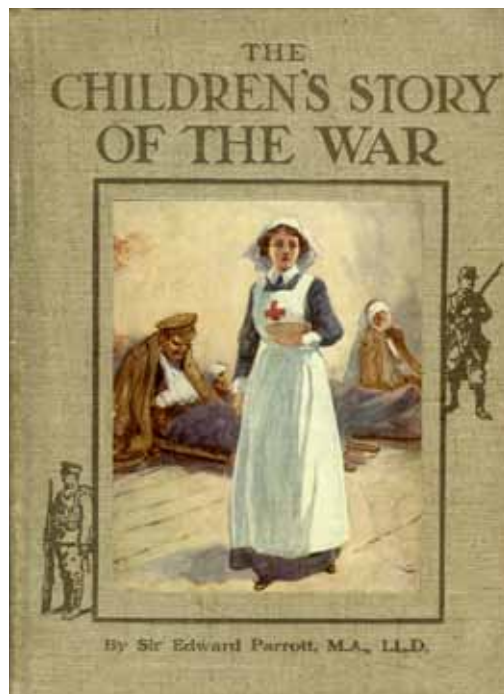
‘Wij kunnen zonder snoep.’

‘Kousen voor de soldaten.’

Franse postkaarten, 1914-1918. Coll. AVG, Brussel.

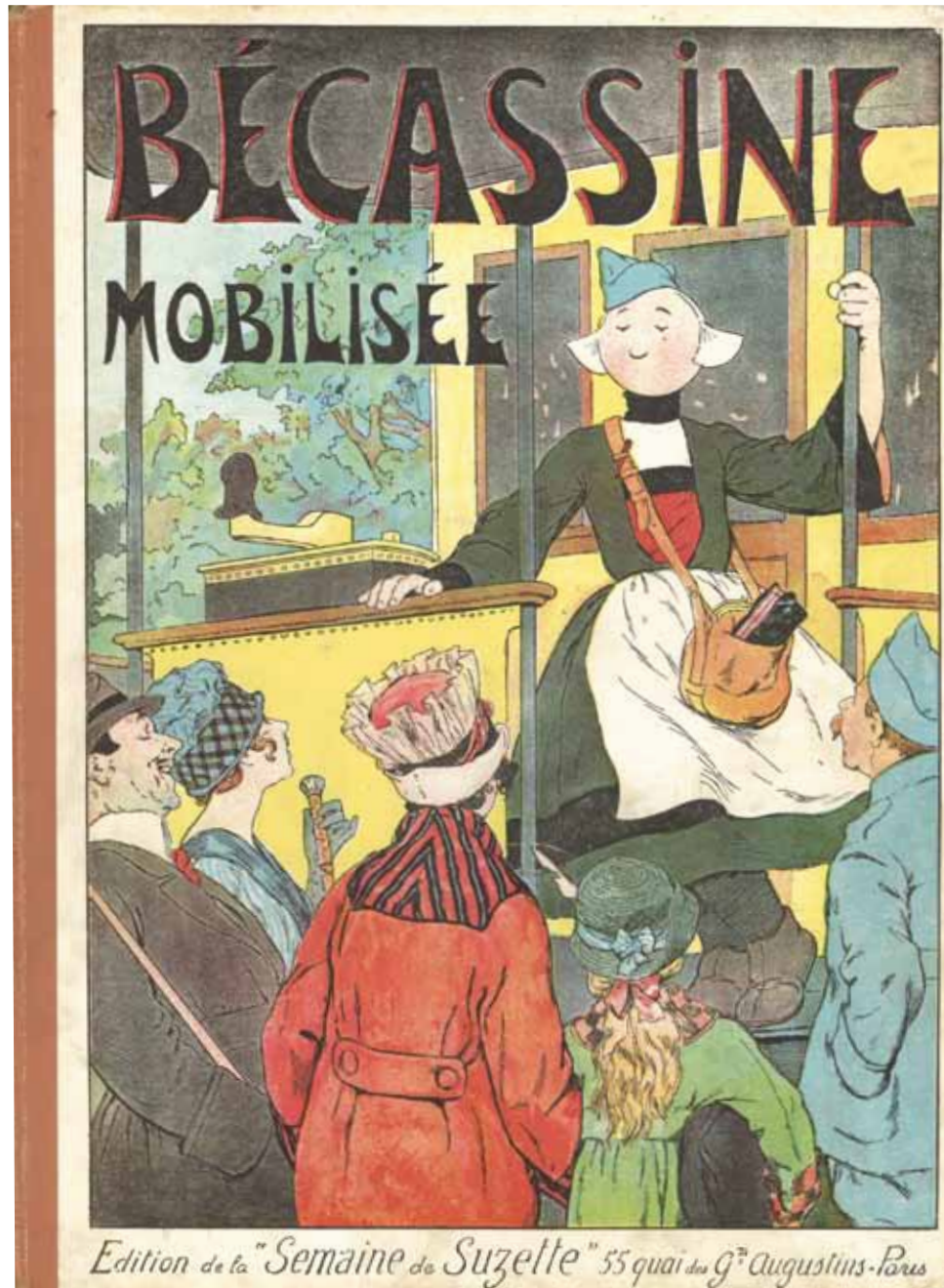

Jeugdboeken, Duitsland en Groot-Brittannië, 1915. Coll. Anthony Langley.

Spel voor kinderen, 1914-1918. Coll. Anthony Langley.

Kaft van het stripverhaal *Bécassine mobilisée* ('De mobilisatie van Bécassine'), uitgegeven in Frankrijk in 1918. Coll. AVG, Brussel.

Foto van leerlingen van de School van de Koningin in Vinkem (vrij België), nabij het IJzerfront, 1914-1918. Coll. Archief van het Koninklijk Paleis, Brussel.

Foto van Duitse loopgraven in de omgeving van Ieper (België), augustus 1917.

Foto Ernest Brooks, © Imperial War Museums, London, Q 3090.

‘Ik sleepte me ‘s nachts naar de linies, m’n ransel in stukken op de rug; ik verzwakte; in m’n mond, in m’n neusgaten was er die smaak, die geur; [...] De Duitser en de Fransman die wegrotten in elkaar, zonder hoop om ooit door broederlijke of vrome handen begraven te worden. Hen gaan halen betekent je eigen kadaver toevoegen aan die immer gapende put, want de oorlog heeft een onstilbare honger [...]

Oh mijn Georgette, ik zou het over liefde moeten hebben, en nu praat ik hierover! Ach! Op die momenten, wankelend, dronken, verlaten, bibberend, als een schipbreukeling, strek ik m’n armen naar je uit, roep ik je, smee ik je. Ik ben een man nochtans, maar soms bijt ik op m’n tanden om niet te wenen.’

Uittreksel uit een brief van Maurice Drans aan zijn verloofde, 17 mei 1917 [vertaald uit het Frans]. Geciteerd in Yves Laplume, *Paroles de poilus : lettres et carnets du front 1914-1918*, Parijs, Libro, 1998, p. 81.

‘Er zijn hier geen mannen, dus hoe zou ik een vrouw zijn? Er zijn hoofden en knieën en gemangelde testikels. Er zijn borstkassen met gaten erin zo groot als je vuist, en vermalen dijen, vormloos, en stompen waar ooit benen zaten. Er zijn ogen – ogen van zieke honden, zieke katten, blinde ogen, ijelende ogen, en monden die niet kunnen spreken, en stukken van aangezichten – zonder neus of kaak. Al die dingen zijn hier, maar geen mannen, dus hoe zou ik een vrouw kunnen zijn en er niet aan sterven?’

Uittreksel uit Mary Borden (vertaling Erwin Mortier), *Verboden Gebied*, Amsterdam, Bezige Bij, 2011 (1929, *The forbidden zone*), p. 64-65.

Foto van Mary Borden, ca. 1930.

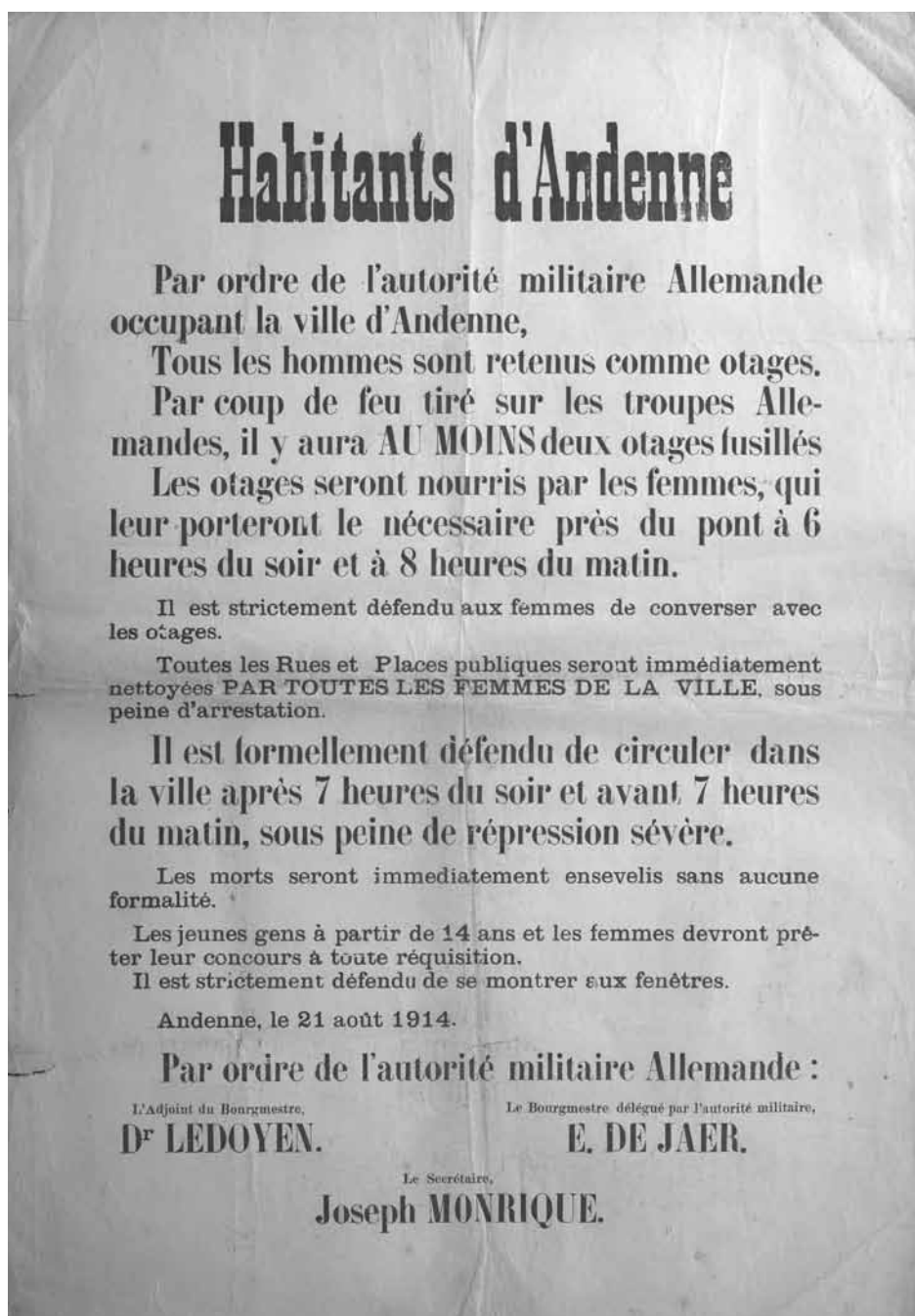
Foto van Mary Borden, tijdens het uitladen van de gewonden, 1915-1918.

Foto van Belgische en Franse krijgsgevangenen in een kamp in Munsterlager (Duitsland), 1914.
Coll. Archief van het Koninklijk Paleis, Brussel.

Foto van burgers op de vlucht, Dendermonde (België), 1914. Coll. Bibliothèque nationale de France, Parijs.

'Aan de inwoners van Andenne

Op bevel van de Duitse militaire bezettingsmacht in de stad Andenne, worden alle mannen gegijzeld. Per schot afgevuurd op de Duitse troepen, zullen er MINSTENS twee gijzelaars gefusilleerd worden. De gijzelaars zullen gevoed worden door de vrouwen, die hen het nodige zullen brengen nabij de brug om 6 uur 's avonds en om 8 uur 's morgens. Het is de vrouwen strikt verboden te praten met gijzelaars.'

Aanplakaffiche uit Andenne (bezet België), augustus 1914.

Coll. Rijksarchief Namen, affichecollectie.

‘Verkrachtingen door dronken soldaten kwamen veel voor. Dat soort dingen werd door de families zoveel mogelijk verstoep en de onderzoekscommissie heeft hun achterliggende gevoel willen respecteren. Er bestaat evenwel geen twijfel over dat de verkrachtingen erg talrijk waren.’

Uittreksel uit *La violation du Droit des gens en Belgique, Rapports officiels de la Commission d'enquête sur la violation des règles du Droit des gens, des lois et des coutumes de la guerre*, Parijs, 1915, dl.1, Rapport nr. 8 [vertaald uit het Frans]. Geciteerd in Stéphane Audoin-Rouzeau, *L'enfant de l'ennemi 1914-1918 : viol, avortement, infanticide pendant la Grande Guerre*, Parijs, Aubier, 1995, p. 39.

Les berceaux tragiques ('De tragische wiegjes') van Albert Giuliani: een roman over kinderen geboren uit oorlogsverkrachtingen, verschenen in Frankrijk in 1917. Coll. AVG, Brussel.

‘Terdoodveroordeling

Door het vonnis van het oorlogstribunaal in Doornik van 29 augustus 1917 zijn voor spionage door middel van postduiven:

[...]

ter dood veroordeeld.

De doodstraf is gisteren voltrokken. De veroordeelden zijn gefusilleerd.

Men geeft dit te kennen aan de bevolking ter waarschuwing.’

Aanplakaffiche uit Doornik (bezet België), 1917. Coll. Stadsarchief Brugge.

‘Je vader! We nemen hem mee om bij ons munitie te maken!’

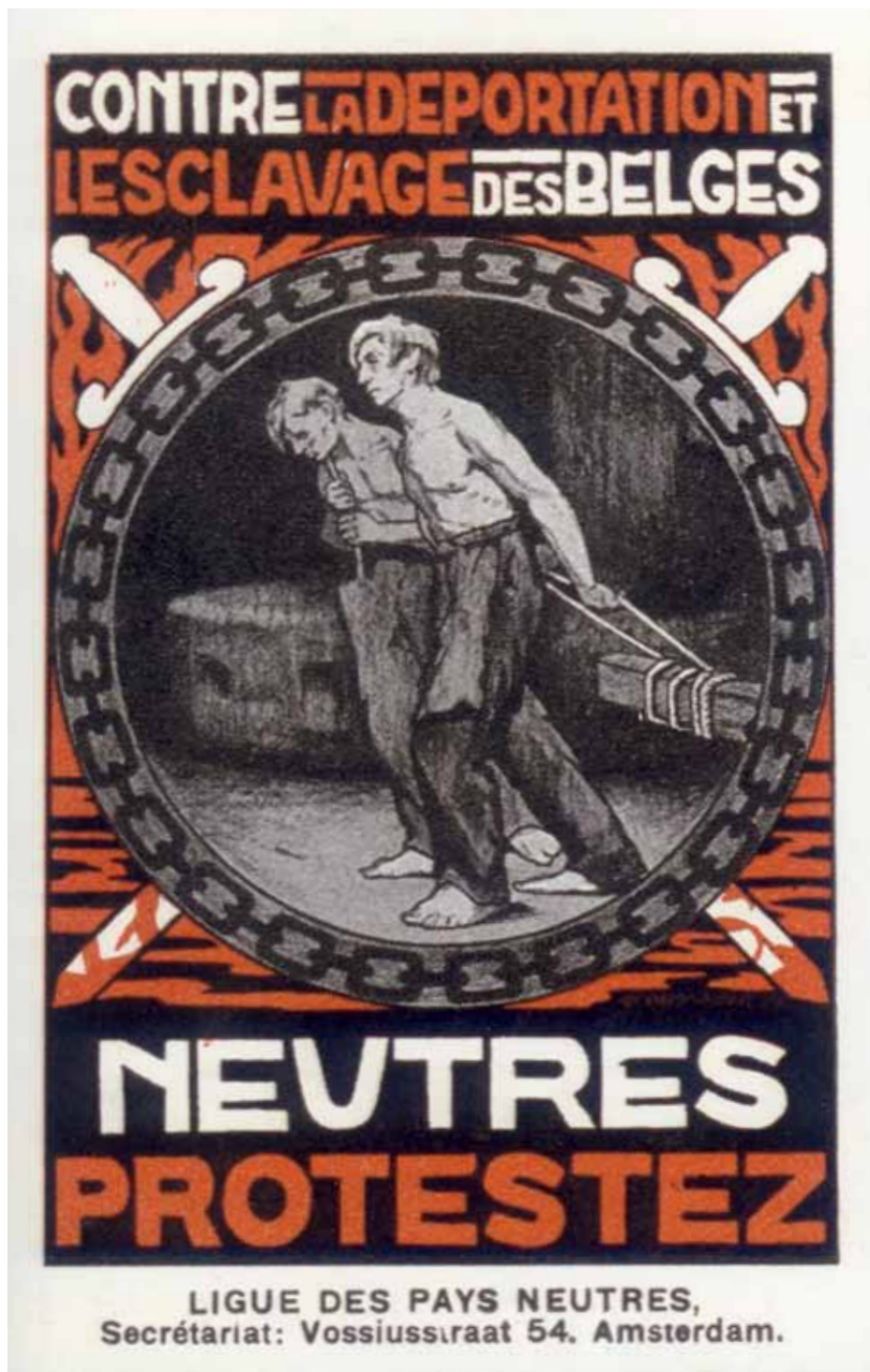
Prent van Louis Raemaekers, 1914-1918.

Coll. Algemeen Rijksarchief, Brussel.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog verrichtten meer dan 120.000 Belgische mannen en vrouwen dwangarbeid. Van hen werden 60.000 mannen naar Duitsland gedeporteerd.

‘Hier, zoals elders, kan de houding van de Duitsers tegenover de burgerbevolking als barbaars worden bestempeld. Ze verplichtten alle inwoners om voor hen te werken, kinderen, ouden van dagen, jonge vrouwen en jonge mannen, volwassen mannen, iedereen werd opgeëist. De kinderen moesten hun kuddes hoeden en aardappelen schillen. De meisjes werden belast met het vegen van de straten, de stallen, de huizen die waren ingenomen door officieren, of ze moesten wieden op het land, of patroontassen maken. De jongens en volwassen mannen werden onderworpen aan zwaar werk, verplicht om graven te delven voor de talrijke doden die van het front werden aangebracht. Er zou veel te vertellen zijn over al het werk dat onze arbeiders en arbeidsters werd opgelegd.’

Gebuigenis van een priester uit het dorp Villers-au-Flot in Noord-Frankrijk [vertaald uit het Frans]. Geciteerd in Annette Becker, *Oubliés de la Grande Guerre. Humanitaire et culture de guerre. Populations occupées, déportés civils, prisonniers de guerre*, Parijs, Hachette Littératures, 1998, p. 57.

‘Neutralen, protesteer tegen de deportatie en de slavernij van de Belgen’.
Affiche, ca. 1916. Coll. Algemeen Rijksarchief, Brussel.

‘Een balans van de oorlogsdoden zou eigenlijk ook op de burgerbevolking moeten slaan. [...] Naast de onbetwistbare slachtoffers van luchtbombardementen of verschillende wreedheden, zou het terecht zijn om rekening te houden met al wie stierf door de indirecte gevolgen van de oorlog, door ondervoeding, gebrek aan medische zorg, de algemene ontwrichting van de administratie. Maar hoe moet je bijvoorbeeld inschatten hoeveel doden te wijten waren aan de blokkade die de geallieerden oplegden aan de Centrale mogendheden? In sommige landen vielen er zelfs meer burgerslachtoffers dan militaire. Nog los van de Armeense genocide wordt geschat dat er in het Ottomaanse Rijk minstens anderhalf miljoen doden vielen door hongersnood en ondervoeding. In de meest ontwikkelde landen, die beschikten over goede communicatiemiddelen, een stevige administratie en een georganiseerde gezondheidszorg, leed de bevolking veel minder dan die in de oosterse gebieden, aan de Baltische zee of de Perzische golf. Het is onmogelijk een volledig beeld te geven, maar de balans was zwaar.’

Uittreksel uit Antoine Prost, ‘Les morts’ in Jay Winter, Annette Becker, *La Première Guerre mondiale, Vol. 3. Sociétés*, Parijs, Fayard, 2014, p. 601 [vertaald uit het Frans].

‘Al in de eerste oorlogsdagen nam de werkloosheid gigantische proporties aan [in België]. Het aantal werklozen wordt geschat op 650.000 of 54 procent van de industriearbeiders. De textielindustrie, een erg vrouwelijke sector, viel bruusk stil door een gebrek aan grondstoffen en door opeisingen. Al in 1914 zat 82 procent van de katoenspinsters zonder werk, in 1918 liep dat op tot 91 procent. In de vlasindustrie was de situatie gelijkaardig. Ook naaisters hadden te lijden onder de hoge prijzen van de stoffen en de opeisingen. Door de algemene armoede ging het aantal bestellingen snel in dalende lijn. [...] het [was] prioritair om de mannen en speciaal de mannelijke gezinshoofden tewerk te stellen. Die bekommernis werd nog groter vanaf 1916, toen werklozen het risico liepen om opgeroepen te worden voor dwangarbeid in Duitsland.’

Uittreksel uit Eliane Gubin en Henk de Smaele, *Vrouwen en mannen ten oorlog, 1914-1918*, Davidsfonds, 2015, p. 105-106.

STAD BRUSSEL

**L IJST der gemeentescholen waar
leergangen voor werklozen
van nu af open zijn.**

MANNEN.

**Volwassenenleergangen
voor ongeleerde werklozen.**

School n° 3, Nieuwe-Grasmarkt, 28-29.
— n° 4, Zespenningestraat, 77.
— n° 6, Zuidlaan, 86.
— n° 7, Hoogstraat, 253.
— n° 9, Elburgenstraat, 50.
— n° 10, Rollebeekstraat, 22.
— n° 12, Vaartstraat, 37.
— n° 13, Anneessensplaats, 11.
— n° 18, Scharbeekscheweg, 62.

**Volwassenenleergangen
voor de andere werklozen.**

School n° 1, Stuyversstraat, 26.
— n° 3, Nieuwe-Grasmarkt, 28-29.
— n° 4, Zespenningestraat, 77.
— n° 6, Zuidlaan, 86.
— n° 7, Hoogstraat, 253.
— n° 9, Elburgenstraat, 50.
— n° 10, Rollebeekstraat, 22.
— n° 12, Vaartstraat, 37.
— n° 13, Anneessensplaats, 11.
— n° 18, Scharbeekscheweg, 62.

**TIJDELIJKE VAKLEERGANGEN voor werklozen worden
ook voor de volgende beroepen gegeven :**

METAALNIJVERHEID	Zuid- paleis	Nijverheidsschool. School voor loodgieters, zinkbewerkers en gas.
SCHILDERS		School voor slotenmakerij.
LINNENNAAIERS		Populierstraat, 42.
ERVENHOUTWERKERS & KOETSENMAKERS	School n° 15, Hoogstraat, 107.	
BLOEMISTEN & VEDERBEREIDERS	— n° 10, Rollebeekstraat, 22.	
SCHOENMAKERSAMBACHT	— n° 20, Vaartstraat, 37.	
SCHRIJFWERKERIJ & TIMMERMAANSAMBACHT	Locquenghienstraat, n° 2.	
BOUWKUNST (METSELAARJ. enz.)	School voor schrijfwerkers, Hoogstraat, 12.	
BOEKDRUKKERIJ	School n° 13, Anneessensplaats, 11.	
	School voor boekdrukkerij, Zuidpaleis.	
	Kring voor studien van boekdrukkerij, 64, Minimenstr.	

VROUWEN.

**Volwassenenleergangen
voor ongeleerde werklozen.**

School n° 2, Priemstraat, 57.
— n° 3, Nieuwe-Grasmarkt, 28-29.
— n° 5, Scharbeekscheweg, 11.
— n° 8, Gierstraat, 68.
— n° 15, Hoogstraat, 107.
— n° 16, Blaesstraat, 17.
— n° 17, Zespenningestraat, 77.
— n° 19, Veronessestraat, 21.
— n° 20, Vaartstraat, 33.
— n° 21, Zuidlaan, 86.

**Volwassenenleergangen
voor de andere werklozen.**

School n° 2, Priemstraat, 57.
— n° 3, Nieuwe-Grasmarkt, 28-29.
— n° 5, Scharbeekscheweg, 11.
— n° 8, Gierstraat, 68.
— n° 15, Nieuwe-Grasmarkt, 35.
— n° 15, Hoogstraat, 107.
— n° 16, Blaesstraat, 17.
— n° 17, Zespenningestraat, 77.
— n° 19, Veronessestraat, 21.
— n° 20, Vaartstraat, 33.
— n° 21, Zuidlaan, 86.

*De Schepen van Openbaar Onderwijs,
E. JACQMAIN.*

N° 4563. — Brussel. — Druk- en steendrukkerij E. GUYOT, Fischevstraat, 18.

Affiche met opleidingen voor werkloze mannen en vrouwen, Brussel, 1916. Coll. Stadsarchief Brussel, fonds Instruction publique.

‘De vrouw tijdens de oorlog. De werkloze echtgenoot is meisje voor alle werk geworden.’ Karikatuur, 1914-1918.

Coll. Stadsarchief Brussel, fonds Keym.

‘De echtgenoten, van wie de meesten werkloos zijn, beginnen zich evenzeer als de vrouwen te interesseren in de kwestie van de levensmiddelen. Nooit eerder zagen we zoveel mannen pakjes dragen in proviandtassen en boodschappennetten.’

Uittreksel uit Louis Gille et al., *Cinquante mois d'occupation allemande*, Brussel, dl. 1, 1919, p. 33 [vertaald uit het Frans].

Foto van een soepbedeling in Brussel, 1914-1918. Coll. Stadsarchief Brussel, iconografische collectie.

'De mannen zijn massaal vertrokken en ondertussen is de oogst binnengehaald en de grond bewerkt; de administratie werkt, de trams rijden, de metro is niet onderbroken. Alles werkt. Het is een mirakel. Leve de Franse vrouwen! Hun echtgenoten zijn aan het front en zij willen allemaal werken en zijn zo heroïsch dat ze hun bloed geven voor de laagste prijs. Hoeveel miserie gaat er niet schuil onder dat mooie woord heroïek. Overal zijn de lonen naar beneden gehaald. Kijk naar de vrouwen die voor het leger werken. Ze verdienen 0,15 F - 0,20 F per uur. De dienst voor bevoorrading betaalt voor een soldatenhemd 0,55 F per stuk en de arbeidster wordt 0,20 F per stuk betaald. De tussenpersonen verzamelen fortuinen.'

Uittreksel uit Marcelle Caby, *La Vague*, 1916 [vertaald uit het Frans].

Marcelle Marquès (1891-1962, pseudoniem Marcelle Caby) was een Franse journaliste en schrijfster. Ze was actief in vakbondsorganisaties, de vredesbeweging en het feminisme.

'Werkende vrouwen stapten dus snel over van de economische sectoren die hen traditioneel waren voorbehouden – weven, confectie, huishoudelijke hulp – naar werkplaatsen en fabrieken die een contract hadden met defensie, naar hospitalen en ondersteunende diensten bij het leger, naar transportdiensten en de zich ontwikkelende overheidsadministraties; kortom naar alle domeinen van de economie waar het plotse vertrek van de mannelijke arbeidskrachten een leemte had gelaten die ze konden invullen. [...]

In oorlogstijd betekende dat uitputtende werkdagen in ploegendienst, vaak van 10 à 12 uur of meer, met kostbare en korte periodes buiten de fabriek waarin [de vrouwen], eens thuisgekomen, moesten zorgen voor de personen, jong en oud, die ze ten laste hadden of in de rij moesten staan met voedselbonnen in de hoop iets van de steeds zeldzamere levensmiddelen te verwerven.'

Uittreksel uit Laura Lee Downs, 'Le travail' in Jay Winter, Annette Becker, *La Première Guerre mondiale, Vol. 3. Sociétés*, Parijs, Fayard, 2014, p. 95-96 [vertaald uit het Frans].

Rekruteringsaffiche voor het Britse Women's Land Army, ca. 1917

Rekruteringsaffiche voor het Britse Women's Land Army, ca. 1917.
Coll. Koninklijk Legermuseum, Brussel.

In 1917 werd in Groot-Brittannië het Women's Land Army opgericht. Doel was vrouwen aan te moedigen om in de landbouw te werken, waar het tekort aan arbeidskrachten zich sterk liet voelen.

Karikatuur van vervangarbeidsters en mannen aan het thuisfront, *La Baïonnette*, 15/11/1917.

© Koninklijke Bibliotheek, Brussel.

‘Wanneer je vandaag vrouwen ziet, hoe ze werken in al die moeilijke posities, in wapenfabrieken, als chauffeur, als straatveger, dan moet je aandachtig kijken om te zien of het een vrouw of een man is. Door vrouwen tewerk te stellen in mannenfuncties, krijgen het hele vrouwelijke organisme en de hele vrouwelijke gevoeligheid een andere bestemming, en dat drukt zich uiteindelijk aan de buitenzijde uit. We moeten er, in alle ernst, voor zorgen dat deze ontwikkeling wordt gekeerd. Dat zal niet steeds gemakkelijk zijn. Vrouwen hebben jobs met een mooi loon gevonden in de verschillende bedrijven. Ze halen daar inmiddels overigens ook veel voldoening uit, waardoor het moeilijk zal worden om hen weer weg te duwen uit die jobs.’

Officieel bericht van de Keizerlijke onderstaatssecretaris voor Binnenlandse Zaken (Duitsland), 29/3/1917 [vertaald uit het Duits].

♪ ‘Voor de oorlog, toen de vrouw thuis was,
Had ze niets om handen, zo klinkt het toch vaak.
Ze zorgde voor de kinderen, deed de afwas
Boende het parket en klopte het tapijt.
Na deze oorlog zal ze dagelijks
naar de fabriek of haar kantoor gaan.
En de man zal thuisblijven om te koken,
De kinderen te verschonen en de kousen te stoppen.
En misschien, dat is pas verrassend,
Zal hij het zijn die de kinderen moet krijgen.’ ♪

Fragment uit een lied. Woorden van Georges Montauriol, muziek van Vincent Scotto, 1917 [vertaald uit het Frans].

‘Vandaag is elke man een soldaat en elke vrouw een man. Wel, neen, niet helemaal; maar de oorlog heeft de wereld grofweg op zijn kop gezet; en de uitkomst van die omkering is dat de wereld de vrouwen heeft ontdekt, en dat vrouwen zichzelf hebben gevonden. En er is een nieuwe wereld ontstaan.’

Uittreksel uit Ethel Alex Tweedie, *Women and Soldiers*, 1918 [vertaald uit het Engels].

Ethel Tweedie (1865-1940) was een Britse schrijfster, schilderes en fotografe en actief als feministe en suffragette. Haar zoon Leslie sneuvelde in 1916.

'Oorlogsfabrieken': figuurtjes voor kinderen om uit te knippen en te plooien, 1914-1918. Coll. Musée de la Grande Guerre du Pays de Meaux.

‘Duitse vrouwen, werk in het thuisleger!’ Duitse affiche, 1917.

© Imperial War Museums, London, PST 7787.

‘Hun leven ligt in haar handen’: Britse oproep voor munitiewerk, 1914-1918.

Coll. Koninklijk Legermuseum, Brussel.

WERKNEMERS IN DE WAPENINDUSTRIE (SCHATTING), CA. 1918

Frankrijk	Groot-Brittannië
430.000 vrouwen	950.000 vrouwen
497.000 gemobiliseerde arbeiders	2.000.000 mannen
425.000 burgers (mannen)	
133.000 kinderen -18 jaar	
13.000 oorlogsinvaliden	
108.000 vreemdelingen	
61.000 koloniale arbeiders	
40.000 krijgsgevangenen	
1.277.000 totaal	2.950.000 totaal

Bron: Françoise Thébaud, *Les femmes au temps de la guerre de 14*, Parijs, Payot & Rivages, 2013, p. 240.

De wapenfabrieken: ‘De mankracht, en vooral die van mannelijke arbeidskrachten (soldaten, ingenieurs, geschoolde arbeiders) werd de meest kostbare van alle grondstoffen.’

‘Vanaf 1915 begon de zoektocht naar andere bronnen van arbeid. In Italië en Rusland versnelde de uittocht van het platteland naar de fabrieken. Frankrijk deed beroep op arbeiders uit het buitenland en de kolonies – een half miljoen in totaal [...]. Ook de Britten zetten koloniale arbeiders in [...]. Wat de Duitsers betreft: zij hadden geen enkele toegang meer tot hun koloniale rijk (dat al beperkt was in omvang) en experimenteerden met de deportatie van civiele arbeiders uit de bezette gebieden [...]. Op die manier werden zestigduizend Belgische mannen aan het werk gezet in Duitse fabrieken, vooraleer de internationale afkeuring in 1917 een einde maakte aan die operatie.

Veruit de belangrijkste bron van arbeid bestond uit mannen die waren vrijgesteld van militaire verplichtingen – adolescenten en mannen op rijpere leeftijd, en ook vrouwen. [...] In de meeste landen week de bijdrage van vrouwen aan de arbeidsmarkt niet enorm af van die in vreedstijd: er was vooral sprake van een overstap naar de metaalnijverheid en het fabriceren van vliegtuigen door vrouwen die eerder al in de textiel- en of de kledingnijverheid of als dienstpersoneel werkten.’

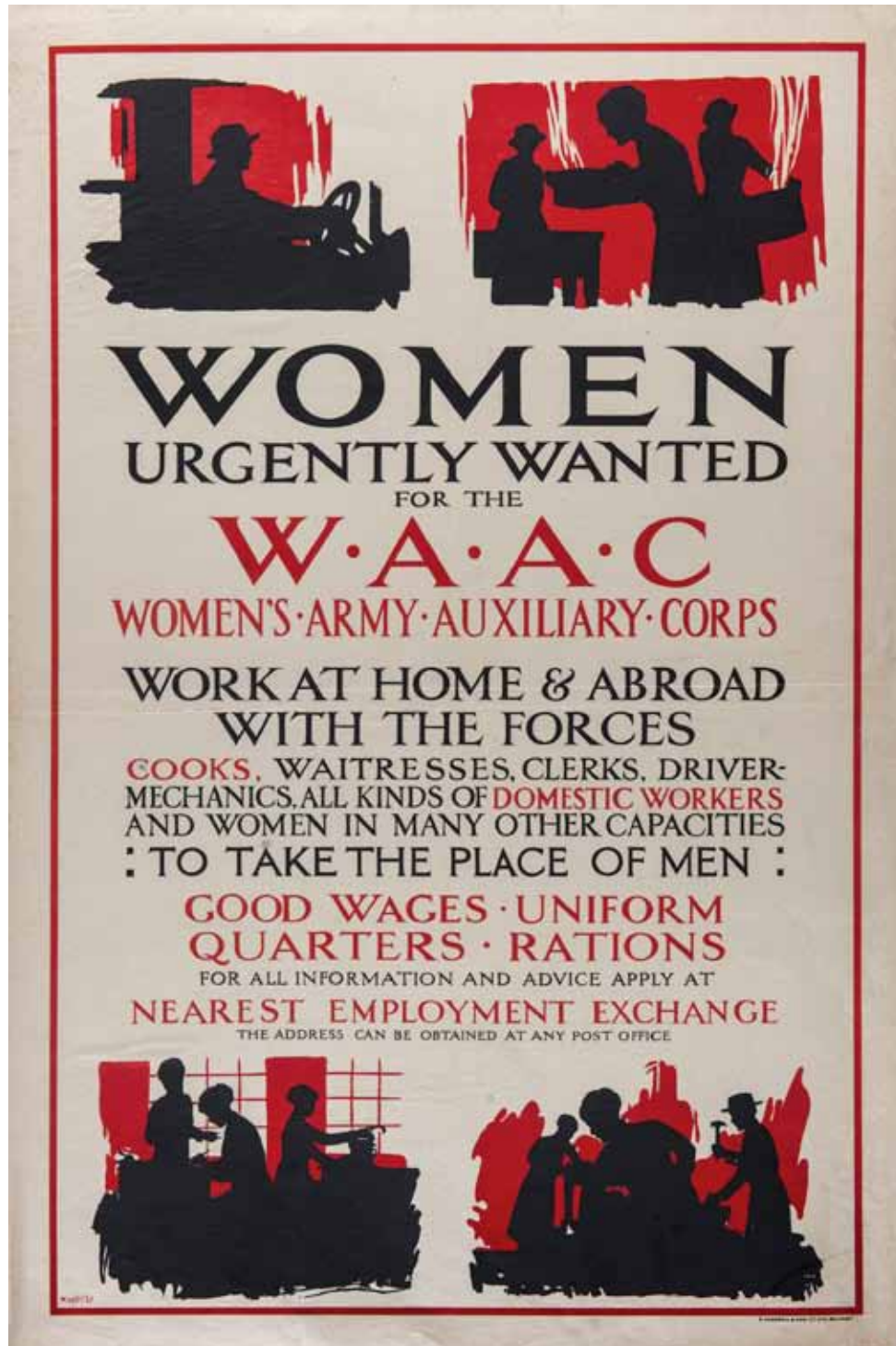
Uittreksels uit John Horne, ‘Ouvriers, mouvements ouvriers et mobilisations industrielles’ in Stéphane Audoin-Rouzeau, Jean-Jacques Becker, *Encyclopédie de la Grande Guerre*, dl. 2, Parijs, Perrin, 2012, p. 97; 102-103 [vertaald uit het Frans].

‘De oorlogssituatie schortte de wetgeving over ongezonde en gevaarlijke werkplaatsen op, net als alle sociale wetgeving. Het merendeel van het werk in de oorlogsindustrie was ongezond: het ging gepaard met de ontwikkeling van stof, gassen en giftige rook of hield veelvuldig contact in met bijtende producten zoals lood, koper en machineolie. [...] Er kan een lange lijst worden gemaakt van de beroepsziekten [...]. Vermoeidheid, afmatting, overbelasting en uitputting zijn termen die telkens weer opduiken in alle getuigenissen over het werk van de arbeiders in de oorlogsindustrie.’

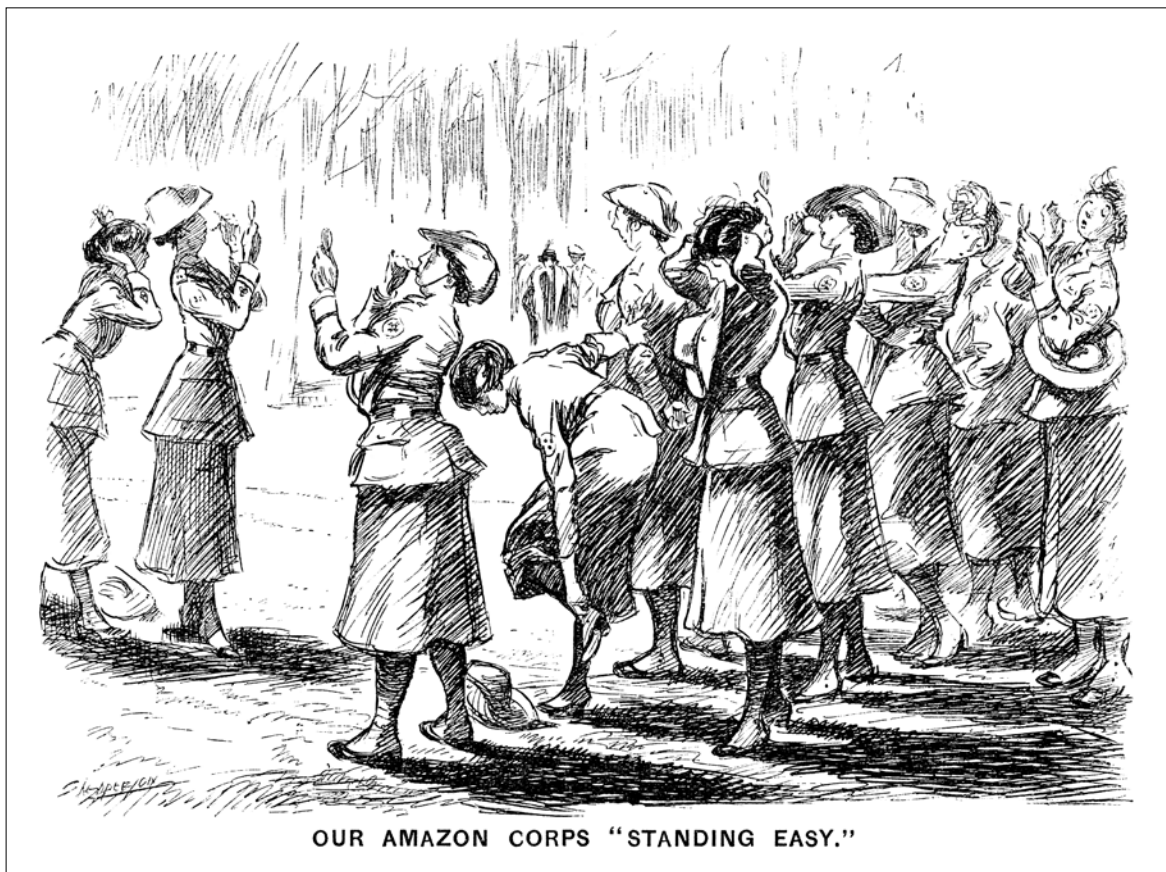
Uittreksel uit Françoise Thébaud, *Les femmes au temps de la guerre de 14*, Parijs, Payot & Rivages, 2013, p. 248-249 [vertaald uit het Frans].

‘Dit deed ik voor jou, wat doe jij voor mij?’ Duitse affiche met kritiek op stakende arbeiders, 1918. Coll. Koninklijk Legermuseum, Brussel.

Rekruteringsaffiche voor het Women's Army Auxiliary Corps (Vrouwen-hulpkorps) van de Britse landmacht, ca. 1917. Coll. Koninklijk Legermuseum, Brussel.

‘Ons Amazone-korps “op de plaats rust”’: karikatuur van vrouwen in het leger, verschenen in het Britse tijdschrift *Punch*, 26/4/1916. © Punch Limited.

Schatting van het aantal verpleegsters en vrouwen in dienst bij het leger

SCHATTING VAN HET AANTAL VERPLEEGSTERS EN VROUWEN IN DIENST BIJ HET LEGER

Land	Verpleegsters	Vrouwen in dienst van het leger
Duitsland	ca. 110.000	ca. 88.400
Groot-Brittannië	ca. 120.000	ca. 95.000
Frankrijk	ca. 120.000	ca. 120.000

Bron: Ute Daniel, *Arbeiterfrauen in der Kriegsgesellschaft : Beruf, Familie und Politik im Ersten Weltkrieg*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1989, p. 89-91; www.iwm.org.uk; Margaret Darrow, *French women and the First World War. War Stories of the Home front*, Berg, 2000, p. 232; Jay Winter, Annette Becker, *La Première Guerre mondiale, Vol. 3. Sociétés*, Parijs, Fayard, 2014, p. 153-154; Janet Watson, 'Wars in the wards...', *Journal of British Studies*, 2002, 4, p. 510.

Gewonden en verpleegsters. Foto, 1914-1918. Stadsarchief Brussel, gift Poreye, album S. Yseux.

‘De meerderheid van de verpleegsters [...] deden evenwel dienst in ziekenhuizen ver achter de linies en in hersteloorden en revalidatiecentra. Ze zorgden voor het transport van de gewonden, reinigden en verbonden hun wonden, wasten hen, gaven eten, masseerden, stonden de artsen bij... Lijden en dood waren alomtegenwoordig. [...] Daarnaast waren er de vele vrouwen die instonden voor het dagelijkse functioneren van de ziekenhuizen: onderhoudstaken, poetsen, desinfecteren, wasserij, linnenkamer, bevoorrading, bereiden van de maaltijden. De verpleegsters moesten hun plaats zoeken in de overwegend mannelijke ruimte waarin hun werk zich afspeelde. [...] Anders dan de zoete en romantische beeldvorming doet uitschijnen, was het leven van de verpleegsters hard, zowel nabij het front als op veilig terrein.’

Uittreksel uit Eliane Gubin en Henk de Smaele, *Vrouwen en mannen ten oorlog, 1914-1918*, Davidsfonds, 2015, p. 78-80.

Tekening van een soldaat voor de Belgische verpleegster Suzanne Yseux, die tijdens de oorlog in een hospitaal in Le Havre (Frankrijk) werkte. Coll. Stadarchief Brussel, gift Poreye, 1914-1920.

'Oorlog 1914-18

Onze gekwetsten in het hospitaal

aan Juffr. Yseux,

Slachtoffer van de Duitse wreedheid

"Ontroerd blijk van erkentelijkheid en bewondering voor alle zorgen die ik kreeg van haar die in mijn ogen op zo'n nobele wijze het fiere België belichaamt dat pijnlijk verwond werd op de drempel van deze 20ste eeuw."

Maurice Bobrie

63de Infrie

Le Havre, 15 januari 1918'

'De witte engel', *L'Illustration*, december 1915.

Privéverzameling.

Foto van rustende soldaten, 1914-1918. Coll. Koninklijk Legermuseum, Brussel.

Franse postkaart, 1914-1918. Coll. AVG, Brussel.

♪ ‘Wat hebben onze piotten aan het front
nodig ter afleiding?
Een vrouw, een vrouw!
Wie zou er hen liefjes
Een verdraaid goede tijd doen beleven?
Een vrouw, een vrouw!
In plaats van de lelijke smoel van de Duitsers
willen ze zeer zeker liever
Een vrouw, een vrouw!
Verdomd nog aan toe!
Wat zouden ze niet geven
Om even in hun armen te houden
Een vrouw, een vrouw!’ ♪

Refrein van het lied ‘Le cri du Poilu’ (De schreeuw van de piot) [vertaald uit het Frans]. Woorden en muziek van Vincent Scotto & Nine Pinson, 1916.

Dit lied kende veel succes tijdens de Eerste Wereldoorlog; er werden suggestieve affiches en postkaarten rond gemaakt.

‘Het mannelijke publiek herkende zich gemakkelijk in de liederen die tijdens de eerste oorlogsm maanden werden geschreven en die onverbloemd hun seksuele verlangens beschreven. In de propaganda verschenen de soldaten echter als de hoofdfiguren in een belangrijk werk van nationale en morele verheffing, als de onthechte verdedigers, beheerst en kuis, van een vaderland in gevaar. De censuur reageerde bovendien streng wanneer schrijvers de limieten van het goed fatsoen overschreden. De legerleiding bleef niet achter en maakte jacht op de gewaagde boeken en pornografische foto’s die soldaten makkelijk konden verkrijgen in de zones achter het front of tijdens hun verlof. [...]

De censuur was nog waakzamer wanneer het over de gefrustreerde gevoelens van vrouwen ging [...]. Vrouwelijk verlangens werden als lachwekkend beschreven en afgedaan als iets van enkele dolverliefde vrouwen. Het fenomeen werd zo gemarginaliseerd, waarbij meteen werd vermeden dat de goede orde verstoord raakte en de afwezigen zich zorgen maakten. Toch kwam het onderwerp duidelijk aan bod [...].’

Uittreksel uit Anne Simon-Carrère, *Chanter la Grande Guerre: les ‘poilus’ et les femmes*, Seyssel, Champ Vallon, 2014, p. 140-141 [vertaald uit het Frans].

‘Wees er maar zeker van, mijn schat, dat ik mij ten allen tijde informeer of ik tot bij u kan komen. Iemand uit Dôle wou koste wat kost haar echtgenoot opzoeken aan het front. Ze is teruggekeerd zonder hem gezien te hebben. En als straf is haar man als soldaat naar de eerste linie gestuurd. Dat alles stemt tot nadenken. Ik wil het immense geluk van elkaar terug te zien achteraf niet moeten bekopen met bittere tranen. Ik wil je niet met een straf opzadelen en je het leven moeilijker maken. Eerst nadenken en dan handelen.’

Uittreksel uit een brief van Gabrielle aan haar echtgenoot Constant, 1 juli 1915 [vertaald uit het Frans]. Geciteerd in Clémentine Vidal-Naquet, *Correspondances conjugales 1914-1918*, Parijs, Robert Laffont, 2014, p. 384.

Duits legerbordeel in België. Tekening door Heinrich Zille, 1914-1918.

Coll. Anthony Langley.

Angstbeeld van soldaten: thuis flirt hun ontrouwe vrouw met een andere man. Karikatuur uit *L'Echo des marmites*, 1/1/1917. Coll. Bibliothèque de Documentation Internationale Contemporaine, Parijs.

Soldaten imiteren een huwelijksceremonie. Postkaart, 1914-1918. Coll. AVG, Brussel.

'Ik moet nu echt afsluiten want mijn vrouw is in bed (als je dat zo kan noemen, één laken op de grond, niet slecht hé) en wil dat ik haar warm hou maar het is gewoon een andere jongen uit Sussex. Ik moet echt stoppen nu want m'n maat zegt lieve woorden die ik niet versta. Ik denk dat hij het koud krijgt, het is momenteel erg fris 's nachts en het is leuk om iemand te hebben om elkaar warm te houden.'

Uittreksel uit de brief van de Britse soldaat Jack aan Miss D. Williams, 23 november 1917 [vertaald uit het Engels].

Geciteerd in Joanna Bourke, *Dismembering the male: Men's Bodies, Britain, and the Great War*, Londen, Reaktion Books, 1999, p. 153.

SCHATTING VAN HET AANTAL POSTSTUKKEN TUSSEN FRONT EN THUIS

Land	Jaar	Poststukken/dag
Frankrijk	1916	5.000.000
Groot-Brittannië	1917	2.000.000
Duitsland	1918	7.000.000

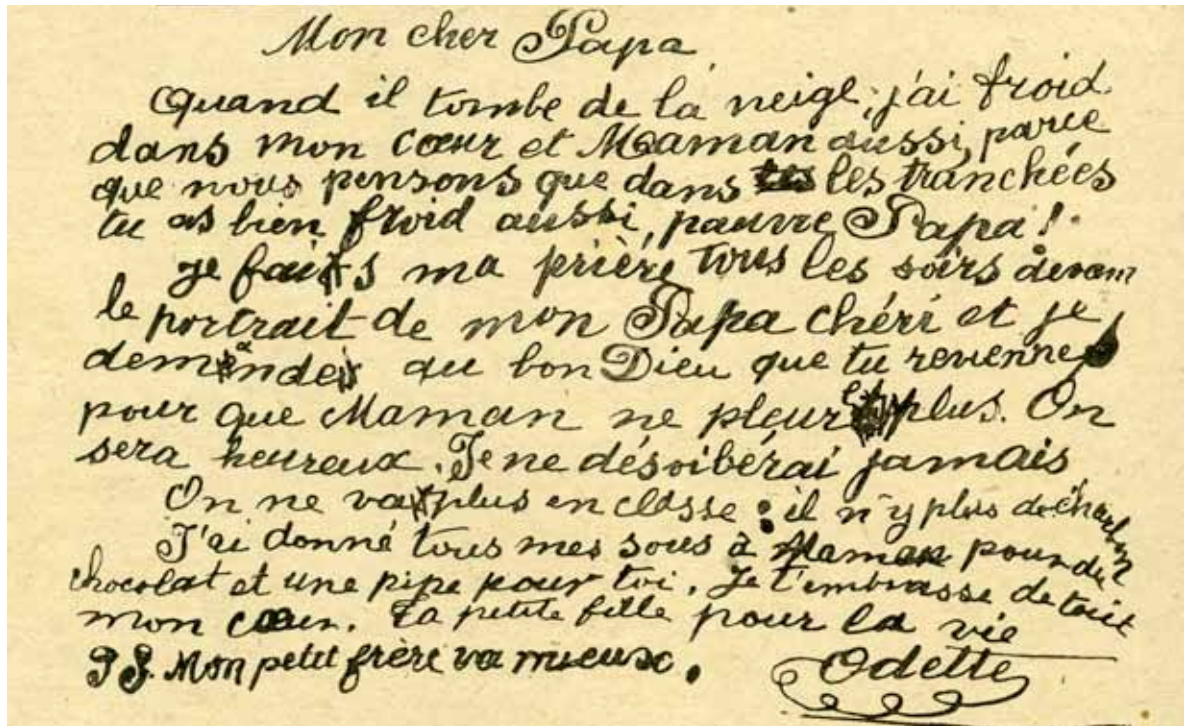
Verschillende bronnen.

Foto van een postkantoor in de loopgraven in Frankrijk, 1915. © L'Adresse Musée de la Poste, Parijs / La Poste.

'Schrijf snel! Zie hoe we uitkijken naar de postbode!' Postkaart, 1914-1918. Coll. AVG, Brussel.

‘Liefste papa,

Wanneer het sneeuwt, heb ik het koud aan mijn hart, en mama ook, omdat we denken dat jij het in de loopgraven ook erg koud hebt, arme papa! Ik doe elke avond mijn gebed voor het portret van mijn lieve papa en ik vraag aan de goede God dat je terugkomt, zodat mama niet meer huilt. We zullen gelukkig zijn. Ik zal nooit ongehoorzaam zijn. We gaan niet meer naar school: er zijn geen kolen meer. Ik heb al mijn spaarcentjes aan mama gegeven voor chocolade en een pijp voor jou. Ik omhels je met heel mijn hart. Je kleine meisje voor het leven.

Odette

P.S. Met mijn broertje gaat het beter.’

Brief van Odette aan haar vader, z.d. [vertaald uit het Frans].

Geciteerd in Mon histoire de la Grande Guerre, Parijs, Hachette, 1919.

‘Schrijf mij, m’n liefste, vraag aan anderen om mij te schrijven, en ontzeg mij onder geen beding dit plezier: het is me daarvoor te groot! [...] Een brief, dat is een stukje grond van thuis dat ons komt vervoegen, dat is, een seconde lang, de realiteit van u helemaal voor mijzelf te hebben, van bij jullie te leven: er is geen afstand meer, geen oorlog, geen soldaten; gedurende een moment zijn we weer een papa, een echtgenoot, een zoon, een broer; we lachen; er welt een traan op, en daarna wordt de kostbare brief weer gevouwen en opgeborgen in de zak die het gemakkelijkst bereikbaar is; nog een seconde mijmering en dan is de illusie voorbij, zijn we weer een Franse soldaat en klaar om alle schatten achter te laten die ons een seconde voordien deden huilen. Je zou de jaloerse blikken moeten zien van de vijf soldaten die vlakbij mij slapen, die zelf geen brief hebben ontvangen, wanneer ze zien hoe ik jou uitgebreid antwoord en geniet van het lezen van de drie brieven van deze avond!’

‘Ik reken op jou, m’n liefste, om het kantoor over te nemen en je de boekhouding te laten uitleggen; je bent heel goed in staat om mij tijdelijk te vervangen [...]. Ik weet dat je in staat bent om onze zaken te beheren.’

Uittreksels uit twee brieven van de Franse soldaat Maurice aan zijn echtgenote Yvonne, 2 oktober en 13 november 1914 [vertaald uit het Frans].

Geciteerd in Clémentine Vidal-Naquet, *Correspondances conjugales 1914-1918*, Parijs, Robert Laffont, 2014, p. 559; 601.

Maurice was jong getrouwd en had een zoon, geboren in augustus 1913. Voor zijn mobilisatie leidde hij een weverij in Ferté-Macé (in het noord-westen van Frankrijk). Hij stierf aan het front in 1915.

‘Hoe zou ik je kunnen vergeten?’
Duitse postkaart, 1914-1918.

Coll. AVG, Brussel.

‘26 juni 1915

Allerliefste schat,

Ik haast me om uw brief te beantwoorden, die mij veel verdriet heeft gedaan. Wanneer ik uw brief doorlas, kreeg ik een vreselijke klap. Een dolksteek zou me niet meer pijn gedaan hebben. Zozeer heeft het mij geraakt.

Ik weet goed dat een Belgische soldaat niet veel verdient, maar mijn liefste, we zijn niet verplicht om te trouwen wanneer ik op verlof kom, aangezien u bang bent om te trouwen.

Wanneer de oorlog voorbij is zal u niet meer op kantoor moeten werken. Want voor mij is de vrouw niet gemaakt om te werken.

[...]

Uw geliefde die u liefheeft voor het leven.’

Uittreksels uit een brief van Cyrille aan zijn geliefde, 1915 [vertaald uit het Frans]. Cyrille was brigadier in het Belgische leger. Coll. Koninklijk Legermuseum, Brussel.

Brief van Fanny Aubergé aan haar kinderen, 1916

‘Mijn lieve kinderen, mijn lievelingen,
[...] Ik omhels van ganser harte mijn flinke kleine meisje voor deze uitstekende resultaten en mijn Alex opdat hij zou proberen om 3de te worden na de vakantie. Bid veel mijn lieve engeltjes, dat de vrede komt die voor iedereen het eind van alle ellende zal betekenen, zodat we elkaar kunnen terugzien om elkaar nooit te verlaten. Schrijf me vaak over alles wat jullie doen [...]. Van elkaar gescheiden zijn doet vreselijk veel pijn, vooral wanneer je zoveel van elkaar houdt als wij vier. [...]
Ik omhels jullie beiden en jullie lieve papa en grootouders, die zo afzien op hun leeftijd [...].
Erg toegenegen jullie moeder.
Fanny D.’

Brief van Fanny Aubergé aan haar kinderen, 28 augustus 1916 [vertaald uit het Frans].

Coll. familie Diercxsens.

Portret van Fanny Aubergé in 1905.

Coll. familie Diercxsens.

Fanny Aubergé woonde in de omgeving van Turnhout. Tijdens de oorlog was ze actief in een netwerk dat mannen België uit hielp, richting front. In mei 1916 werd ze aangehouden en in Siegburg in Duitsland gevangen gezet. Ze had twee kinderen, Elisabeth en Alexandre, geboren in 1901 en 1903.

‘Donderdag 7 juni 1917.

Beste vrouwtje,

Goeden morgen! Liefste, God wat wenschte ik toch u in wezenlijkheid met die woorden te mogen wakker maken! Wie weet of ik nog wel dikwijls gelegenheid hebbende zal u te wekken! Dagelijks voel ik meer en meer wat al wee er ons beiden misschien nog te wachten staat. Er is niet den minsten twijfel dat het lot alles samenbrengt om mij zoo spoedig mogelijk naar het front te drijven, en misschien nog als piot in de tranchees. [...] En dan ... misschien zie ik nooit ons kindje. [...]

Aliceke, gij zult wel gezien hebben dat ik weer zwaarmoedig gestemd ben, mogelijk heb ik u bedroefd! Nochtans hoe gaarne ik u alle droefheid en leed sparen zou, toch kan ik niet nalaten u telkens te schrijven zoals het in mij opwelt! En dan kan ik nooit anders als heel stil in mijn binnenste weenen en u vergiffenis vragen voor het wee dat ik u waarschijnlijk nog brengen zal in de toekomst. [...] Kondet gij voelen hoe ik altijd tracht mij in mijzelf op te sluiten om des te beter het ideaal onzer wederzijdsche liefde te bewaren. Hoe de grove dierlijkheid en gemeene klap mijner omgeving mij afschrikt omdat ik vrees erdoor het schoone uwer zedelijke ingetogenheid te zien kwetsen. Hoe ik soms bijna niemand aanspreken durf; zwijg of de samenspraak afwend wanneer er kwestie komt van mijn getrouwd zijn, omdat ik weet hoe meestal mijne makkers hunne gedachten daarover hebben en ik sidder bij 't veronderstellen alleen hoe anderen mochten peinzen over 't voorbeeld mijner liefde!

Mochte God spoedig de oorlog doen eindigen en mij weer in mijn midden plaatsen.

Liefste ik mis u zoo vurig, zoo diep!

Kussen voor beiden

Eugeen.'

‘Zondag, 28 april 1918.

Beste Vaderke,

[...]

Kunt gij nu geen congé meer krijgen Geen van uwe bezigheid, zijt ge daar heel zeker van? Geeneke, Geeneke, wat word ik ongeduldig als ik denk dat het misschien nog lang duren gaat. Wat zal ik u weer gaarne zien zoals vroeger, nog meer nu, wat wenschte ik ook bij u te zijn omwille van ons poes. Ik zoude zoo gaarne hebben dat ze u konde kennen. Wat is het toch hard en bedroevend als men bedenkt hoe vreemd men van elkander leeft. Vader zijn kindje niet kennend en het kindje zijn vaderken niet en verder voor ons getweeën[:] gij daar als een sukkelaar, ik niets voor u kunnende doen, en ik ook toch, alhoewel niet te beklagen, toch hard de afzondering voelend. Laat ons maar niet klagen, moed houden, braaf blijven, elkander blijven geerne zien en gedulden.

Beste kusken vaderke en tot spoedig hoop ik.

Alice uwe vrouw'

Uittreksels uit brieven tussen Eugeen en zijn echtgenote Alice. Privéverzameling.

Alice, afkomstig uit Antwerpen, vluchtte in augustus 1914 naar Nederland, in gezelschap van een broer, twee zussen en Eugeen, een vriend. In 1915 maakten ze de oversteek naar Engeland. Daar trouwden Alice en Eugeen. In april 1917, enkele maanden voor de geboorte van hun eerste kind ('ons poes'), werd Eugeen opgeroepen voor het leger en vertrok hij naar Frankrijk. Hij werd afgekeurd voor actieve dienst en deed vooral administratief werk.

'Liefde is kracht'. Duitse postkaart, 1914-1918. Coll. AVG, Brussel.

Foto van vluchtelingen die terugkeren naar Amiens (Frankrijk), september 1918.

Foto Thomas Keith Aitken, © Imperial War Museums, London, Q 11341.

‘Mevrouw, [...] ik ben erg ongerust en in de war, en ik zou u om raad willen vragen. Vier jaar lang was ik van mijn man gescheiden; hij is gevangen genomen in de eerste weken van de oorlog. De oorlog loopt op zijn einde, ik zal hem terugkrijgen, ik ben gek van geluk, maar ik ben bang. Ja, ik ben erg bang. We waren zes jaar getrouwd toen hij vertrok, we waren zeer gelukkig, zeer hecht en hadden nooit de minste ruzie, want hij was wel graag bezig maar ik was eindeloos onderdanig. [...] Het was vreselijk toen hij vertrok, Mevrouw. Niet alleen ging ik eronder gebukt dat ik hem niet meer naast me zag, ik voelde mij ook hulpeloos, verloren. [...] Daarna, beetje bij beetje, moest ik de draad wel weer opnemen, in actie komen... En daarin schuilt het drama, Mevrouw. Ik heb geleerd om te leven, om voor mijzelf te denken. [...] Ik heb vriendschappen opgebouwd, gewoontes, kleine behoeftes, ik ben me bewust van mijn persoonlijkheid. Mevrouw, wat zal mijn man zeggen wanneer hij thuiskomt? Ik hou meer van hem dan ooit, maar mijn liefde kan niet meer dezelfde zijn. Zal hij het begrijpen? Zal hij het aanvaarden? Ik voorzie botsingen, moeilijkheden, misschien erge ruzies in deze strijd tussen zijn legitieme gezag en mijn legitieme onafhankelijkheid.’

Uittreksels uit een lezersbrief aan een journaliste, verschenen in *La Femme de France*, 17 november 1918 [vertaald uit het Frans].

Geciteerd in Dominique Fouchard, *Le poids de la guerre : les Poilus et leur famille après 1918*, Presses universitaires de Rennes, 2013, p. 53-54.

‘Toen mijn vader terugkeerde uit de oorlog was ik 9 jaar. Het was in 1918. Ik had moeite om hem te herkennen: hij die anders zo vrolijk en levendig was, was half verlamd en hij leek verdwaasd. Men zei dat dit het gevolg was van een hersenschudding, nadat er naast hem een granaat was ontploft.’

Getuigenis van Jeanne Carayol in een interview afgenomen in de jaren 1980 [vertaald uit het Frans]. Geciteerd in Dominique Fouchard, *Le poids de la guerre : les Poilus et leur famille après 1918*, Presses universitaires de Rennes, 2013, p. 66.

‘Te gewend om alleen de loopgraaf en verwoeste landschappen te zien, wisten zijn ogen niet meer hoe te kijken; hij is nog blind en doof voor uw tedere klagen. [...] beeld u in dat het een kind is dat naar u terugkeert, en dat u hem het echte leven weer moet aanleren.’

Ève, 24/10/1920, brievenrubriek ‘courrier sentimental’ [vertaald uit het Frans].

Geciteerd in Dominique Fouchard, *Le poids de la guerre : les Poilus et leur famille après 1918*, Presses universitaires de Rennes, 2013, p. 68.

SCHATTING VAN HET AANTAL MILITAIRE SLACHTOFFERS (1914-1918)

Land	Doden & vermisten	Gewonden	Gevangenen
Duitsland	2.033.700	4.216.058	1.152.800
België	38.716	44.686	34.659
Frankrijk	1.375.800	4.266.000	537.000
Groot-Brittannië (Empire & Dominion)	908.371	2.090.212	191.652

Bron: Jay Winter, 'Victimes de la guerre : morts, blessés et invalides' in Stéphane Audoin-Rouzeau, Jean-Jacques Becker, *Encyclopédie de la Grande Guerre*, dl. 2, Parijs, Perrin, 2012, p. 717-718.

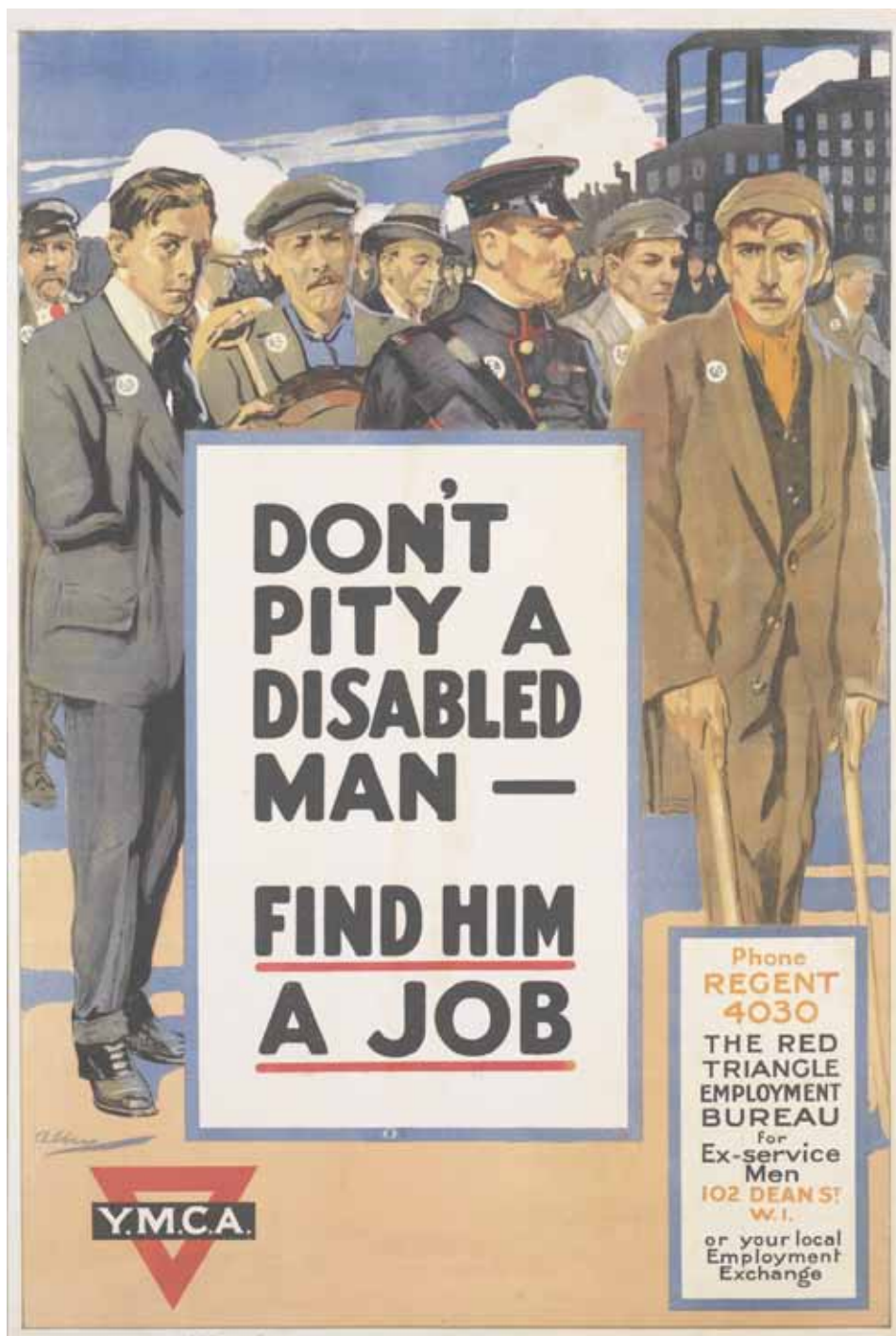
SCHATTING VAN HET AANTAL OORLOGSWEDUWES EN -WEZEN

Land	Weduwes	Wezen
Duitsland	525.000	1.000.000
Frankrijk	600.000	1.100.000
Groot-Brittannië	240.000	350.000

Bron: Jay Winter, Annette Becker, *La Première Guerre mondiale. Vol. 3. Sociétés*, Parijs, Fayard, 2014, p. 56; 396.

Naoorlogs gezinsportret, ca. 1923. Privéverzameling.

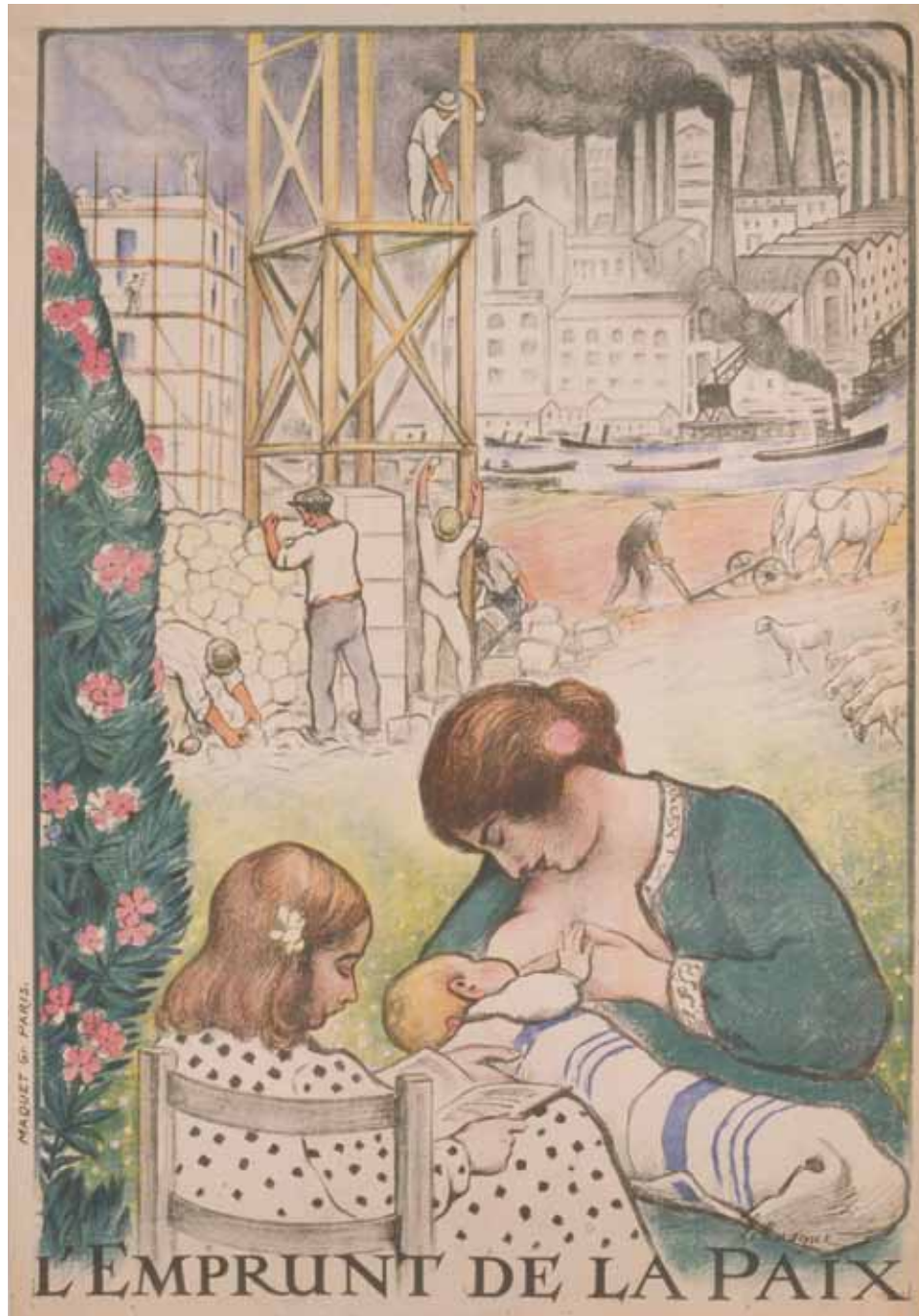

'Heb geen medelijden met een invalide man – help hem aan werk'.
Britse affiche, 1914-1918. Coll. Imperial War Museums, London, PST 13211.

‘Er is opnieuw een oproep aan de Britse vrouwen, gelukkig geen oproep om munitie te maken om de genadeloze vijand te verslaan, maar een oproep om te helpen om de Engelse huishoudens nieuw leven in te blazen, te naaien en te verstellen, te koken en te poetsen, en gezonde baby’s groot te brengen, die op hun beurt waardige mannen en vrouwen van het Rijk zullen worden.’

Folder van het British Ministry of Labour [Britse Ministerie van Werk] over lessen huishoudkunde voor vrouwen, april 1919 [vertaald uit het Engels]

Coll. Imperial War Museums, London, Women's Work Collection, Emp. 80.

'Vredeslening'. Franse affiche, getekend door Henri Lebasque, 1920.

Coll. Library of Congress, Washington, WWI Posters.

VERGELIJKING VAN HET PERCENTAGE VROUWEN IN DE ACTIEVE BEVOLKING VOOR EN NA DE OORLOG

Land	Jaar	% vrouwen	Jaar	% vrouwen	Verschil
België	1910	31,3	1920	25,4	-5,9
Duitsland	1907	33,8	1925	35,8	+2,0
Frankrijk	1906	37,1	1921	39,6	+2,5
Groot-Brittannië	1901	29,4	1921	29,4	+0,3

Bron: *Revue du Travail*, maart 1935, p. 337.

‘Overal ter wereld hebben vrouwen bewezen waartoe ze in staat zijn. Ze hebben de zieken en gewonden verzorgd in de hospitalen. Ze hebben de mannen vervangen in de landbouw; ze hebben gezaaid en geoogst. Ze hebben solidariteits- en liefdadigheidswerken opgericht. Ze hebben dag en nacht gewerkt in de munitiefabrieken voor de verdediging van het vaderland, zonder ooit te klagen over vermoeidheid; overal hebben ze getoond dat ze opgewassen waren tegen hun taak. Terwijl de soldaten vechten voor rechtvaardigheid en vrijheid, vervangen vrouwen hen overal, altijd onversaagd. Ze zullen hun rechten verdiend hebben, wanneer de vrede weerkeert op aarde. Hoe zou men hun die kunnen weigeren?’

Uittreksel uit Léonie La Fontaine, ‘La femme pendant et après la guerre’, *L’Action féminine: bulletin officiel du Conseil National des Femmes Françaises*, maart 1917 [vertaald uit het Frans].
Coll. Mundaneum, Bergen.

Feministe en pacifiste Léonie La Fontaine (1857-1949) stond mee aan de wieg van de Ligue belge du droit des femmes (1892) en van de Nationale Vrouwenraad van België (1905), waar ze vanaf 1913 voorzitter van was. Tijdens de Eerste Wereldoorlog vluchtte ze naar Zwitserland.

‘Uit het leed, gelijkelijk in geduld gedragen, zijn gelijke rechten geboren ter uitdrukking van ’s Volks verzuchtingen. De Regering zal bij de Kamers een voorstel indienen om, in vaderlandlievende verstandhouding, de oude hinderenissen weg te ruimen en de nationale raadpleging plaats te doen hebben op den grondslag van gelijk stemrecht voor al de mannen, die den leeftijd hebben bereikt, vereischt om de burgerlijke rechten te kunnen uitoefenen.’

Albert I, koning der Belgen, Troonrede, 22 november 1918.

‘Hebben wij minder geleden, minder moeten verdragen, minder gestreden, ons land minder gediend dan de meeste mannen die in bezet België bleven – en zoals u weet is dat de grote meerderheid? Toch zullen zij allemaal genieten van de verworvenheid die onze moedige soldaten op het slagveld kochten. De jonge mannen die morgen 21 worden, zullen kiezers zijn. Maar hun moeders, weduwes, en de andere vrouwen – het zijn er ontzettend veel – die alleen de verantwoordelijkheden hebben gedragen van gezinshoofd, zij zullen geen kiesrecht kunnen uitoefenen.’

Open brief van de Fédération Belge pour le Suffrage des Femmes aan de leden van de regering, december 1918 [vertaald uit het Frans]. Geciteerd in *Le temps des femmes*, CNFB, 1988, p. 118.

'De vrouw moet stemmen. Om de oorlog te vermijden / de kinderen te beschermen / de hygiëne te verbeteren / de krottenwijken te doen verdwijnen / de immoraliteit te beteugelen / het Burgerlijk Wetboek te hervormen / de levensduur te doen dalen / te strijden tegen alcoholisme en voorkoombare ziekten'.

Franse affiche, ca. 1925. © Bibliothèque Marguerite Durand / Roger-Viollet, Parijs.

EVOLUTIE VAN HET STEMRECHT VOOR DE WETGEVENDE KAMERS IN VIER OORLOGVOERENDE LANDEN

Land	Soort stemrecht	Jaar van invoering	Jaar van invoering voor vrouwen
Duitsland	beperkt	1870	—
	algemeen enkelvoudig	1918	1918
België	cijnskiesrecht	1831	—
	algemeen meervoudig	1893	—
	algemeen enkelvoudig	1919*	1948
Frankrijk	algemeen enkelvoudig	1848	1944
Groot-Brittannië	beperkt	1884–85	1918
	algemeen meervoudig	1918	1928

* Enkele categorieën van vrouwen mochten stemmen vanaf 1919, in naam van hun echtgenoot of zoon die in de oorlog gestorven was. Ook vrouwen die zich verdienstelijk hadden gemaakt in het verzet kregen stemrecht. Voor de gemeenteraad was er vanaf 1920 algemeen stemrecht voor mannen en vrouwen.

L'illustration, december 1915. Privéverzameling.

BIBLIOGRAFIE

- AUDOIN-ROUZEAU, S. en BECKER, J.-J. (red.), *Encyclopédie de la Grande Guerre*, Parijs, Perrin-Tempus, 2 dln., herziene en vervolgde uitgave, 2012.
- BECKER, A., *Les cicatrices rouges. 14-18, France et Belgique occupées*, Parijs, Fayard, 2010.
- BENVINDO, B., *Des hommes en guerre. Les soldats belges entre ténacité et désillusion*, Brussel, ARA, 2005.
- BOURKE, J., *Dismembering the Male. Men's Bodies, Britain and the Great War*, Londen, Reaktion Books, 1996.
- CAPDEVILA, L. et al., *Hommes et femmes dans la France en guerre (1914-1945)*, Parijs, Payot & Rivages, 2013.
- CROUTHAMEL, J., *An Intimate History of the Front: Masculinity, Sexuality and German Soldiers in the First World War*, Palgrave Macmillan Press, 2014.
- DANIEL, U., *The War from Within. German Working-Class Women in the First World War*, Oxford, Berg, 1997.
- FOUCHARD, D., *Le poids de la guerre. Les poilus et leur famille après 1918*, PURennes, 2013.
- GRAYZEL, S.R., *Women and the First World War*, Londen, Longman/Pearson Education, 2002.
- GRAYZEL, S.R., *Women's Identities at War. Gender, Motherhood and Politics in Britain and France during the First World War*, Chapel Hill/Londen, The University of Carolina Press, 1999.
- GUBIN, E. en DE SMAELE, H., *Vrouwen en mannen ten oorlog, 1914-1918*, Davidsfonds, 2015.
- HÄMMERLE, C., ÜBEREGGER, O., ZAAR, B. (red.), *Gender and the First World War*, New York, Palgrave, 2014.
- HIGONNET, M.R. et al. (red.), *Behind the Lines: Gender and the two World Wars*, New-Haven, Yale University Press, 1987.
- HORNE, J. en KRAMER, A., *Les atrocités allemandes*, Parijs, heruitg. Texto, 2011.
- JAUMAIN, S. et al. (red.), *Une guerre totale ? La Belgique dans la Première Guerre mondiale*, Bruxelles, ARA, 2005.
- JAUMAIN, S., PIETTE, V., PLUVINAGE, G., *Brussel 14-18. Een stad in oorlog, dag na dag*, Brussel, Museum van de Stad Brussel, 2005.
- LE JEUNE, F. (red.), *Paroles de femmes dans la guerre (1914-1918) / Female Voices in Wartime*, CRINI, Université de Nantes, 2005.
- LE NAOUR, J.-Y., *Misères et tourments de la chair durant la Grande Guerre*, Parijs, Aubier, 2002.
- MORIN-ROTUREAU, E. (red.), *1914-1918 : combats de femmes*, Parijs, Autrement, 2004.
- MORIN-ROTUREAU, E. (red.), *Françaises en guerre 1914-1918*, Parijs, Autrement, 2013.
- PLUVINAGE, G. (red.), *1914-1918. Steden in oorlog*, themanummer Brusselse Cahiers, XLVI, 2014.
- SIMON-CARRERE, A., *Chanter la Grande Guerre: les 'Poilus' et les femmes, 1914-1918*, Seyssel, Champ Vallon, 2014.
- SUMMERS, A., *Angels and Citizens. British Women as Military Nurses 1854-1914*, Londen, Routledge, 1988.
- THÉBAUD, F., *Les femmes au temps de la guerre de 14*, Parijs, heruitg. Payot & Rivages, 2013.
- VAN YPERSELE, L. en DEBRUYNE, E., *De la guerre de l'ombre aux ombres de la guerre*, Brussel, Labor, 2004.
- VIDAL-NAQUET, CL., *Correspondances conjugales 1914-1918. De l'intimité dans la Grande Guerre*, Parijs, Laffont, 2014.
- VIDAL-NAQUET, CL., *Couples dans la Grande Guerre. Le tragique et l'ordinaire du lien conjugal*, Parijs, Les Belles Lettres, 2014.
- WALL, R. en WINTER, J. (red.), *The Upheaval of War. Family, Work and Welfare in Europe 1914-1918*, Cambridge University Press, 1988.
- WHITE, B., *The Women's Land Army in First World War Britain*, Londen, Palgrave Macmillan, 2014.
- WINTER, J. (red.), *The Cambridge History of the First World War*, 3 vol., Cambridge University Press, 2014.

WEBSITES

Tal van websites bieden online beeld- en tekstdocumenten over de positie van mannen en vrouwen tijdens de Eerste Wereldoorlog. Een beknopte selectie:

14-18 Mission centenaire (Frankrijk): www.centenaire.org
1914-1918 online. International Encyclopedia of the First World War: www.1914-1918-online.net
Propaganda-affiches 1914-1918: www.ww1propaganda.com
Archives 14-18 en Wallonie: www.14-18-wallonie.arch.be
Bibliothèque de Documentation Internationale Contemporaine (Frankrijk): www.bdic.fr/la-bdic-et-la-grande-guerre
Bibliothèque nationale de France: gallica.bnf.fr en expositions.bnf.fr/guerre14/pedago/01.htm
Europeana: www.europeana1914-1918.eu
European Film Gateway: www.europeanfilmgateway.eu
Imperial War Museums, Londen: www.iwm.org.uk
Library of Congress, Washington: www.loc.gov en www.loc.gov/pictures/collection/wwipos
Universität Osnabrück - Historische Bildpostkarten: www.bildpostkarten.uni-osnabrueck.de

Dit pedagogisch dossier kwam tot stand naar aanleiding van de tentoonstelling 'GENDER@WAR 1914-1918: VROUWEN EN MANNEN TEN OORLOG' (BELvue museum, 9 september 2015 tot 3 januari 2016), georganiseerd door het Archief- en Onderzoekscentrum voor Vrouwengeschiedenis in samenwerking met het BELvue museum.

REDACTIE EN ICONOGRAFIE

Claudine Marissal, Barbara Slautsky, Els Flour en Marie Kymers.
VORMGEVING Griet Van Haute

Het Archief- en Onderzoekscentrum voor Vrouwengeschiedenis dankt alle centra en privéverzamelaars die stukken ter beschikking stelden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt, op welke wijze ook, zonder de voorafgaandelijke schriftelijke toestemming van de auteurs. Enkel kopies voor privégebruik zijn toegestaan.

ANDERE PEDAGOGISCHE INSTRUMENTEN VAN HET AVG

Pedagogische dossiers beschikbaar in pdf op www.avg-carhif.be

- *Meisjes en jongens... bestemming bekend? België, 1830-2000*, Brussel, AVG-Carhif, 2009.
- *Femmes et hommes dans l'histoire : un passé commun (Antiquité et Moyen Âge)*, Namen, Labor éducation, 2013.

Interactieve webmodules op www.gendergeschiedenis.be

- *Jongens en meisjes, een duik in het verleden.*
- *Feminisme : de tweede feministische golf in Vlaanderen.*

Het project Gender@war 1914-1918 kreeg de steun van

